

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

med nyt om Sønderjylland

- historie
- kultur
- erhverv
- kunst
- dagligliv
- byer
- personer
- egne
- bøger
- museer

i fortid og nutid

Udgivet af

Historisk Samfund for Sønderjylland

AABENRAA BOGTRYKKERI

Leif Mogensen & Søn

Vestermarksvej 21 · 6200 Aabenraa
Telefon 74 62 25 49 · Telefax 74 62 14 12

... tryksager af enhver art

Aabenraa Fotosats

FOTOSATS · DESK TOP · WEB-DESIGN · FARVEKOPIERING

Aabenraa Fotosats ApS · Nybro 6 · 6200 Aabenraa
Tlf. 74 62 42 44 · Fax 74 62 42 48 · E-mail: aafoto@post3.tele.dk

Mercedes-Benz

Brdr. Platz A/S
Sønderjylland

JYDSKE VESTKYSTEN

AS Brødr. Müller

Gas Equipment
Vollerup, 6400 Sønderborg

For Borgere og
Borgerinder

FOLKEHJEM

IDRÆTSHØJSKOLEN I SØNDERBORG

Tilbyder højskoleophold med
lederuddannelse i en selvvalgt
idrætsgren.

Vælg mellem 17-, 23- eller
40 ugers ophold.

Desuden 1-ugers kurser i juli og
august.

Ring efter vor brochure

Tlf. 7442-1848

Revisions- centret A/S

REGISTRERED E REVISORER FRR

Haderslevvej 6 74 62 49 49

Fax 74 62 49 50

6200 Aabenraa

SKIFTER BIL

VOLVO

OVE ARKIL A/S

CIVILINGENIØR

ENTREPRENØR

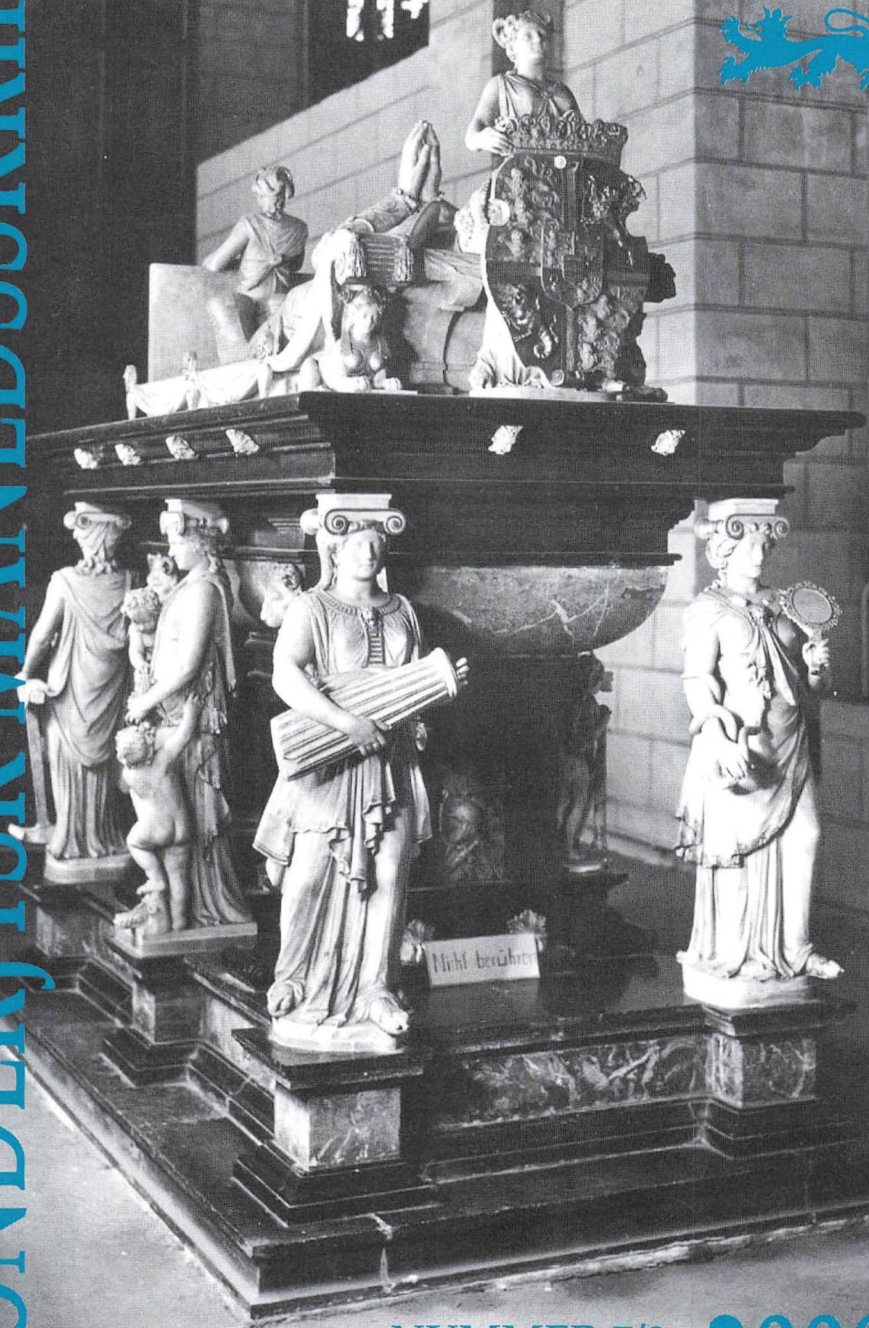
HADERSLEV

Spindegården

BOLIG - og
KIRKETEKSTILER

Design: Hanne Vedel

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

NUMMER 7/8
JULI/AUGUST

2000

Sønderjysk Månedsskrift

Udgivet af
Historisk
Samfund
for Sønderjylland

Abonnementspris
150 kr. årligt incl. moms
og forsendelse.

Enkeltnumre 20 kr. pr. stk.

Farvelagte eller udvidede
enkeltnumre 30 kr. pr. stk.

Ekspedition:

Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
tlf. 74 62 46 83.

Kontortid ma.-to. kl. 9-14.

Redaktion:

Kim Furdal (ansv.)
Institut for
Sønderjysk Lokalhistorie
6200 Aabenraa

Lennart Madsen
Haderslev Museum
6100 Haderslev

Carsten Porskrog Rasmussen
Rodekær 1
6200 Aabenraa

© Sønderjysk Månedsskrift
og forfatterne

Sats/montage: Aabenraa Fotosats ApS
Tryk: Winds Bogtrykkeri A/S,
Haderslev

I dette nummer:

Sønderjylland år 0-2000: VI

Svenskekrigene og deres betydning for Sønderjylland . 191

Svenskekrigene i 1600-tallet fik dramatiske følger for den sønderjyske befolkning. I serien om Sønderjylland gennem 1000 år fortæller fhv. landsarkivar Hans H. Worsøe om Svenskekrigene og deres betydning for befolkningen i Sønderjylland.

Hertugdømmerne og kongeriget under

Frederik I 1523-1533 203

Situationen for hertug Frederik, den senere kong Frederik I, op til og efter afsættelsen af Christian II i 1523 var yderst vanskelig. Docent, dr.phil. Karl-Erik Frandsen, Institut for Historie ved Københavns Universitet, skildrer den udenrigspolitiske situation og Frederik I's udenrigspolitiske overvejelser, der også havde konsekvenser for hertugdømmerne.

Jordemødrene i Tønder 210

Tønder fik på et meget tidligt tidspunkt en offentlig ansat jordemoder. Men det var ikke altid lige let for myndighederne at højne kvaliteten af jordemødrenes arbejde, og respekten omkring deres arbejde var ikke altid lige høj. Jørn Querling Jacobsen, Tønder, har set på jordemødrene og deres arbejde i Tønder.

Det sker - på de nordslesvigske museer 216

Bognyt 218

Bagsiden om forsiden 220

Frederik I ligger begravet i Slesvig domkirke. Lektor Carsten P. Rasmussen, Historisk Institut ved Århus Universitet, forklarer, hvorfor han ligger begravet i Slesvig og ikke i kongeriget.

Forsidebillede:

Frederik I's smukke renæssancegravmæle i Slesvig domkirke udført af nederländeren Cornelis Floris.

Sønderjylland år 0-2000: VI

Svenskekrigene og deres betydning for Sønderjylland

Af HANS H. WORSØE

De mange svenskekrige op gennem 1600-tallet fik dramatiske følger for den sønderjyske befolkning. I serien om Sønderjylland gennem 1000 år fortæller fhv. landsarkivar Hans H. Worsøe om svenskekrigene og deres betydning for befolkningen i Sønderjylland.

Slutningen af 1500-tallet og de første år af 1600-tallet var præget af velstand og økonomisk fremgang såvel i byerne, hvor handel og søfart blomstrede, som på landet, hvor f. eks. bønderne i den østlige del af Haderslev amt kunne opføre de kostbare bulhuse, ligesom man i det kvægproducerende Eiderstedt opførte de pragtfulde hauberge. Ved begge hoffer både i København og Gottorp var der livlig kulturel aktivitet, og ved hertug Johan Adolfs død 1616 var der således ingen, der kunne ane hvilke ulykker, der de næste årtier ventede landene.

Som hertug blev Johan Adolf efterfulgt af sin søn hertug Frederik III, der regerede til sin død i 1659. Hertug Frederik III af Slesvig-Holsten-Gottorp, hvis eksistens i dag næppe kendes, end ikke af den historisk interesserede almenhed i Sønderjylland, er en af de mest betydningsfulde hertuger på Gottorp. Gennem hele sin lange regeringstid bestræbte han sig på at sikre freden i hertugdømmerne, i første omgang ved at opretholde neutraliteten ved hjælp af en balancegang mellem de europæiske stormagter. Det kunne imidlertid ikke undgås, at han herved kom til at samarbejde

med Danmarks fjender, således at der opstod et voksende modsætningsforhold mellem ham og den danske konge. Indtil forsøgte han at opbølge handel og erhvervsliv, hvor anlæggelsen af stabelstaden Frederikstad ved Trene og Ejderen i 1621 skulle tjene som konkurrent til Hamborg, og hvortil driftige folk fra Nederlandene blev indkaldt. Af stor be-

Karel van Manderns store rytterbillede fra begyndelsen af 1640'erne af Christian IV, som den uoovervindelige feltherre. Den brændende by i baggrunden er formentlig Kalmar og henviser dermed til kongens eneste større militære sejr, erobringen af Kalmar i 1611, godt 30 år tidligere.

Udsnit af titelbladet på Caspar Danckwerths »Neue Landesbeschreibung der zwei Hertugthümer Schleswig und Holstein« med portrætterne af de to Frederik III'er.

tydning for det kulturelle liv var, at den særlige »Gottorperkultur« omkring hofet på Gottorp under ham nåede nye højder. Ganske vist var det berømte bibliotek grundlagt af hans far, men det var ham, der gav det internationalt format. Han indbød kendte kunstnere, som maleren Jürgen Owens, og videnskabsmænd til Gottorp. Det var ham, der støttede Johann Meiers kartografiske arbejder og Caspar Danckwerts udgivelse af Landesbeschreibung Schleswig-Holstein, i dag uvurderlige kilder om datidens forhold. Alle disse kulturelle aktiviteter kostede imidlertid mange penge, og han efterlod sit hertugdømme i dyb gæld, hvilket dog til dels også skyldtes

krigsbegivenhederne og befolkningens synkende velstand.

Den unge Christian IV var i sine velmagtsdage en regent, man regnede med i Europa: hersker over et vældigt rige fra Nordkap til Elben og fra Atlanterhavet til den botniske bugt, fortrolig med tidens kulturelle strømninger og dertil initiativrig med anlæggelse af fæstningsværker og nye byer som Glückstad i hertugdømmerne 1616, Kristianstad i Skåne 1614 og Kristianopol som den yderste forpost mod øst i Blekinge, som fæstning allerede i 1600, som egentlig by i 1622.

Et indtryk af de trygge forhold og velstanden på landet i Sønderjylland kan man få gennem en af de bedste kilder til belysning af dagliglivet: Vonsildpræsten Hans Rüdes nekrologer over afdøde i sognet i perioden 1685-1708, som bygger på beboernes fortællinger. De ældste kunne endnu huske tiden før kejserkrigen. Her kunne de velstående bønder sende deres børn i skole i købstæderne, enten for at lære latin, så de kunne blive præster, eller hos skrive- og regnemestrene, så de kunne blive handelsmænd. Der var livlig slægtsmæssig forbindelse mellem byernes øvre sociale lag og de velhavende gårdmænd samt præsterne. I begyndelsen af århundredet havde den daværende præst i Vonsild sat en af sine sønner i pleje hos sin søster, der var gift med en rådmand i Kolding, hvor han skulle gå i latinskolen. Han var imidlertid blevet smittet af en ukendt sygdom, hvoraf en amme og to andre børn døde. Om hans helbredelse fortælles: »Da var der godtfolk, som tilrådede, at han skulle drage til Bøhmen til Carlsbad, et varmt sydende bad, for at han kunne bruge dette vand og indtage visse dele af det, og svede og bade sig deri, hvilket fremmede hans helbred, så han kom karsk hjem til sin familie igen«. Det virker nok overraskende på de fleste, at en landsby-

præst kunne tillade sig at sende sit barn på kurrejse til Bøhmen, og for beboerne, der kunne huske de gode tider, stod tiden før krigen i et lysende skær i erindringer.

Kalmarkrigen

Ved afslutningen af den nordiske syv-årskrig var det ved Stettinerfreden i 1570 blevet aftalt, at fremtidige stridigheder mellem Danmark og Sverige skulle løses ved forhandlinger, og at krig kun kunne erklæres med rigsrådets samtykke. Allerede i Christian IV's første år kom han i et modsætningsforhold til den svenske konge Karl IX, der ønskede svensk overherredømme over Lapland, og som anlagde Göteborg for at sikre Sveriges adgang til havene. Christian IV på sin side lagde ikke skjul på, at han ønskede at erobre Sverige. Et første forsøg på at få erklæret en krig i 1604 blev forhindret af rigsrådet, men da kongen i 1611 meddelte rigsrådet, at hvis det ikke ville bevilge ham krigen som konge, ville han selv begynde den som hertug af Slesvig og Holsten, gav rigsrådet sig. Christian IV fik sin krig: Kalmarkrigen, opkaldt efter belejringen og erobringen af Kalmar by og slot. Selvom det ikke lykkedes at erobre Sverige, havde danskerne klaret sig bedst, og ved fredsslutningen i Knærød i januar 1613, måtte Sverige give afkald på overhøjheden over lapperne og indvilge i over seks år at betale en krigsskadeserstatning på den enorme sum af en million rigsdaler og give Elfsborg fæstning ved Göteborg som pant. Nogle få måneder før fredsslutningen var Karl IX død og blevet efterfulgt af sin unge søn, den senere berømte krigerkonge Gustav Adolf, der som rådgiver havde adelsmanden Axel Oxenstierna. De glemte aldrig ydmygelsen med krigserstatningen, hvilket senere skulle få katastrofale følger for Danmark. Foreløbig var det lykkedes for Danmark at

vinde en sejr, uden at krigen havde ramt andre danske områder end grænselandet mod Sverige, hvor bl.a. den nyanlagte fæstning Kristianopol var blevet plyndret og afbrændt. Men trods dette og trods krigsskadeserstatningen kunne befolkningen ikke undgå at mærke, at det kostede penge at føre krig, idet der var blevet pålagt dem adskillige nye og tyngende skatter. Om Kalmarkrigens betydning har historikeren Steen Ove Christensen skrevet, at efter den blev kampen mellem Danmark og Sverige om herredømmet i Østersøområdet flyttet til Nordtyskland og dermed nærmere Sønderjylland.

Kejserkrigen

Medens den svenske konge Gustav Adolf skaffede sig territoriale fordele ved sejre i den østlige del af Østersøområdet, forsøgte Christian IV gennem diplomati at sikre sig fyrstbispedømmet Bremen-Verden mod vest for sin næstældste søn Frederik. Det er ikke her stedet til at ridse baggrunden for Trediveårskrigen op, men det skal blot konstateres, at Christian IV i håbet om bistand fra England, Nederlandene og Frankrig som holstensk hertug lod sig vælge til nedersaksisk kredsøberst. Herved blev det muligt for ham at lade hånt om rigsrådets advarsler og betænkeligheder og indlade sig i krig mod kejseren. Resultatet blev katastrofalt, idet Christian IV stod over for to feltherrer af et ganske andet format end ham selv: Tilly og Wallenstein. Ved slaget den 17. august 1616 ved Lutter am Barenberge sydvest for Hannover besejrede Tilly totalt Christian IV, så han selv kun med nød og næppe slap bort på en lånt hest. Et forsøg på at standse de fremrykkende tropper ved Elben udsatte kun katastrofen, og i efteråret 1627 lå hertugdømmerne og Jylland åben for de kejserlige tropper. Den første rædselsperiode, som befolkningen mindedes som: » Da

kejsereisens folk var i landet«, tog sin begyndelse.

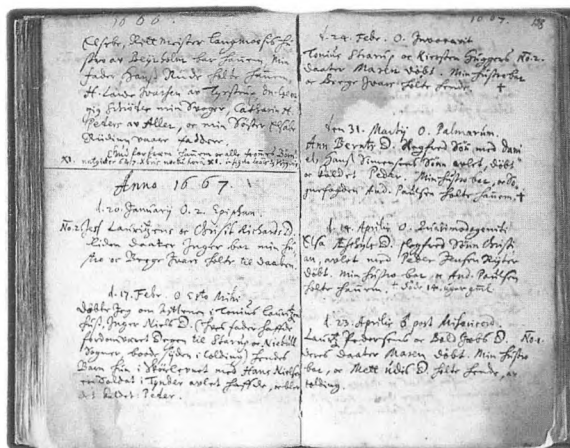
I juli 1627 havde Wallensteins tropper sluttet sig til Tillys, og med 30.000 mand gik styrken mod nord, hvor Rantzauerens slot Breitenburg i september blev plyndret. Biblioteket og kunstsakene blev bortført. Christian IV flygtede selv til Fyn, og der gik panik i hans egne tropper, som plyndrede i Flensborg og videre op gennem Sønderjylland ad Hærvejen, hvor soldaterne ikke kunne kende forskel på kongelige og hertugelige undersåtter. Uge og Bjolderup kirker blev afbrændt af de kongelige tropper, og da de kejserlige fulgte efter, blev også Rise kirke brændt, medens Øster Løgum kirke slap med at blive plyndret. Landsbyerne Uge, Bolderslev, Hjorkær, Nybøl og Årslev var totalt nedbrændt og Toldsted forladt. Historikeren H. V. Gregersen beretter som et eksempel, at alene Uge by led et tab på 1.075 mark, og at

en enkelt bonde her mistede elleve stude, fem stk. ungvæg, 15 bistader, 24 skinker, 10 tønder øl, fire sider flæsk, 16 oste og alt det utærskede korn. Hertil kom, at hans tinsager blev stjålet, og bohavet hugget i stykker, ligesom sengetøj og klæder forsvandt. Ved Flensborg afbrændte Wallensteins tropper den kobbermølle, som Christian IV havde anlagt nord for byen. Den 18. september 1627 blev halvdelen af Haderslev afbrændt med rådhuset og Vor Frue kirkes store tårn. Latinskolen og apoteket var ruiner, da kejsereisens tropper under Torquato Conti sidst på måneden opslog hovedkvarter på Hansborg Slot. Udplyndringen var kun begyndelsen, for nu fulgte en langvarig besættelse, idet befolkningen skulle underholde tropperne. Her blev den østlige del af Haderslev amt stærkt medtaget, og en opgørelse viser, at 50% af gårdene var forarmede, 10 % øde.

Udsnit af Johann Meiers kort over hertugdømmerne Slesvig og Holsten, der sammen med hans øvrige kort i Caspar Danckwerths værk er en vigtig kilde til hertugdømmernes topografi.

Vonsild kirkebog 1659-1708 med de mange udførlige levnedsskildringer, skrevet af Johannes Råde, fra han kom til Vonsild sogn i 1659 til hans død, er en central kilde til forståelse af befolkningens forhold under og efter svenskekrigene. Foto: Hans H. Worsøe.

Ironisk nok blev det den svenske konge, der reddede Christian IV ud af vanskelighederne, idet han i 1628 besatte Stralsund og stod frem som forsvaret af protestantismen. Gustav Adolf og Christian IV mødtes i februar 1629 i Ulfbæk præstegård på grænsen mellem Skåne og Småland. Selvom det langtfra var noget hjerteligt møde, var Christian IV på baggrund af det i stand til ved fredsslutningen i maj 1629 at afvise de kejserlige krav om afståelse af hertugdømmerne. Derimod måtte han acceptere for fremtiden at afholde sig fra at blande sig i det tyske riges anliggender hinsides Elben. Selvom Danmark således syntes at slippe nådigt fra eventyret, havde hertugdømmernes, og tildels også Jyllands, indbyggere betalt en høj pris. I de følgende år blev forsvarstraktaten mellem kongeriget og hertugdømmerne fornyet, og forsvaret mod syd styrket bl.a. ved anlæggelsen af den kongelige fæstning Christianspries i 1631. Udgifterne blev dækket ved pantsættelser og forhøjelse af toldafgifterne bl.a. på eksporttolden for stude.

Torstenssonkrigen

I de følgende år havde Danmark fred. I 1632 faldt Gustav Adolf i slaget ved Lüt-

zen, men den svenske rigskansler Axel Oxenstierna førte hans politik videre med det mål at indlemme de danske provinser øst for Øresund i Sverige. Christian IV troede ikke på rygterne om en forestående krig, og fæstningerne var derfor slet bemanded, da Oxenstierna i december 1643 lod general Torstensson rykke ind i Holsten. På 14 dage var hertugdømmerne med undtagelse af Krempe og Glückstadt erobret, og i løbet af januar var hele Jylland besat. I februar rykkede svenske tropper ind i Skåne. To danske sejre til søs gav et pusterum: i slaget på Listerdyb ud for Sild blev en hollandsk hjælpeflåde standset, og i det berømte slag på Kolberger Heide mellem Femern og Kielerfjorden den 1. juli 1644 lykkedes det for en tid at spærre den svenske flåde inde. Den blev imidlertid undsat af en ny nederlandsk flåde, og dermed var det danske overherredømme til søs blevet brudt. Den 13. august 1645 måtte de danske forhandlere underskrive den ydmygende fred i Brömsebro, på grænsen mellem Blekinge og Kalmar Len. Danmark måtte afstå Gotland, Øsel, Jämtland og Härjedalen samt give Halland i pant til Sverige i 30 år. Sverige var godt på vej til at indkredse Danmark, idet man også havde taget

overherredømmet over det lille bispefyrstedømme Bremen-Verden. Christian IV's politik var brudt sammen, og lem-læstelsen af hans riger og lande påbegyndt. Som en skuffet og desillusioneret mand døde han i februar 1648.

Krigshandlingerne og plyndringerne i hertugdømmerne blev i denne »den første svenske tid« mere omfattende end i kejserkrigen, og da befolkningen endnu langt fra var kommet på fode, var afpresningerne endnu mere følelige, og antallet af ødegårde steg betydeligt. Også byerne i de kongelige dele var udsat for hårde afpresninger, f. eks. måtte Flensborg gentagne gange betale sig fri ved en »salvagardia«. Haderslev kom to gange i frontlinien, idet en dansk hær under Christian Rantzau i september 1644 tvang de svenske besættelsestropper til at overgive sig, men allerede i december fordrev general Wrangel og hans svenske soldater Christian Rantzau fra Haderslev. For Haderslev blev det en skæbnesvanger tildragelse, idet Hansborg slot nedbrændte natten efter, at Wrangel var rykket ind. Som bekendt blev det aldrig genopført. Medens det således gik hårdt ud over de kongelige dele, slap de hertugelige denne gang, idet hertug Frederik III i januar 1644 i Kiel havde undertegnet en neutralitetstraktat med Sverige mod at afstå det sydligste amt i Holsten samt byerne Kiel og Eckernförde samt udrede en større sum penge og samtidig love ikke at yde Sveriges fjender nogen hjælp. Hermed havde han definitivt bragt Gottorp i et altafgørende modsætningsforhold til den danske krone. Det var derfor også nødvendigt, at der i Brømsebrofreden blev indsat en passus om, at kongen »uden al mistro« skulle give hertugen alle rettigheder tilbage.

Karl Gustav krigen

I 1647 havde Christian IV indsat sin søn

Frederik som statholder i hertugdømmerne. Nu blev han efter faderens død konge, og ny statholder blev Christian Rantzau. I Sverige var Axel Oxensternas indflydelse blevet svækket, og i 1654 døde han. Samme år abdicerede dronning Kristina til fordel for sin fætter Karl X Gustav, som den 24. oktober 1654 på Stockholm slot blev gift med Hedevig Eleonore, datter af hertug Frederik III af Gottorp. Alliancen mellem Gottorp og Sverige, som var et hovedpunkt i den mægtige gottorpske kansler Johann Adolf Kielmann von Kielmannsecks politik, var hermed blevet yderligere styrket.

I Danmark ønskede Frederik III revanche over for Sverige, og i 1657 mente han og rigsrådet, at chancen var kommet, idet Karl X Gustav var optaget af krig i Polen. 1. juni 1657 blev krigen højtideligt erklæret, hvilket bevirkede, at svenskekongen i ilmarch satte af sted mod rigets sydgrænse. Sidst i juli stod den svenske hær i Holsten. De danske tropper trak sig hurtigt tilbage, og Karl X Gustav kunne drage ind hos sin svigerfader på Gottorp, hvor han blev modtaget med kanonsalut. I september undertegnede en hemmelig traktat, der nærmest gjorde Gottorp til en svensk lydstat, som skulle stille tropper, men som til gengæld fik stillet ophævelse af fællesregeringen og lensforholdet til Danmark i udsigt. Trods dette forbund kunne soldaterne ikke altid kende forskel på ven og fjende. Således havde Aabenraa 1000 mand indkvarteret. Om soldaternes opførsel skrev provst Hübschmann (i oversættelse): »Gud hjælp og trøste de arme mennesker, hvor den svenske hær kommer hen, thi ved denne hær er der polakker, tartarer og alskens løssluppet folk. En trediedel af soldaterne er hæderlige karle, men de øvrige er forvorne musketerer, røvere, stærke drenge og ustyrligt pak med et

sort tros, der skal indjage danskerne skræk. Gud hjælpe og forbarme sig over os og igen give os den ædle fred. Amen.» Det skulle vare et stykke tid, før det fromme håb gik i opfyldelse, og inden da skulle landsdelen gennem endnu hårde prøvelser.

Den 28. januar 1658 ankom Karl Gustav til Haderslev, og dagen efter opslog han sit hovedkvarter i Hejls, hvorfra han den 30. januar startede sin berømte færd over de tilfrosne bæltter og tvang Danmark til panikfreden i Roskilde den 26. februar med afståelsen af Skåne, Halland, Blekinge og Bornholm til følge. De svenske tropper forblev i landet efter fredsslutningen, og Karl Gustav kunne drage tilbage til hæren i hertugdømmerne. Imedens forhandlede man i København om de gottorpske forhold, og i maj afsluttedes en traktat, hvorefter hertugen blev erklæret for en uafhængig og suveræn fyrste. Lensforholdet til Danmark var dermed ophørt, men for de holstenske besiddelsers vedkommende blev lensforholdet til den tyske kejser bibeholdt. De samme betingelser gjaldt for den danske konge som hertug i hans del af hertugdømmerne. Trods dette fik den danske forhandler Frederik Ahlefeldt indføjjet, at Slesvig og Holsten fortsat udgjorde et statsligt fællesskab.

Karl Gustavs ambitioner rakte imidlertid videre, idet han nu planlagde at gøre en ende på Danmark som suveræn stat, og den 7. august 1658 gik svenske tropper i land på Sjælland. Det kunne en række europæiske fyrster dog ikke acceptere, og i september 1658 gik kurfyrsten af Brandenburg ind i Holsten med 30.000 mand, ligesom Nederlandene sendte hjælp ad søvejen. Sønderborg slot og Als havde siden 1657 været besat af svenske tropper, men i december 1658 indesluttede kejserlige og brandenborgske hjælpetropper slottet, hvor de svenske tropper var under ledelse af Rutger

v. Ascheberg, der senere skulle komme til at spille en vigtig rolle som generalguvernør i Skåne. Det lykkedes ham og andre officerer at undslippe i en robåd, men de måtte efterlade et stort krigsbytte. Senere drog danske tropper ind, men også disse skulle underholdes, så byen blev forarmet og erhverslivet ruineret. Hertug Frederik var slemt i klemme og måtte indgå på hårde betingelser over for kurfyrsten og tage ophold på fæstningen Tønning, hvor han døde i august 1659. Den lange historie om Københavns belejring og heltemodige forsvar skal ikke genfortælles her, men det skal nævnes, at Hans Schack som feltherre spillede en afgørende rolle og besejrede svenskerne ved Nyborg i november 1659. Som tak for sin indsats fik han som bekendt Møgeltønder len. I februar 1660 døde Karl Gustav pludseligt, og det blev nu

Prospekt af Haderslev fra Braun og Hogenbergs store værk om de nordeuropæiske byer »Theatrum Urbium«, 1585. Stikket er den eneste samtidige tegning, hvor Hansasborg er afbildet. Hansasborg, hvor bl.a. Christian IV holdt sit bryllup, brændte i 1644 og blev ikke siden genopført.

muligt at slutte fred. For hertugen på Gottorp, Christian Albrecht, var det en betydelig gevinst, at freden i København, som blev underskrevet den 26. maj 1660, bekræftede Slesvig-Holsten-Gottorps suverænitæt, nu med Frankrig, England og Nederlandene som medunderskrivere. For hofkulturen omkring Gottorp betød det endnu en blomstringstid, og i 1665 kunne hertugen oprette universitetet i Kiel, som tre år senere fik sit modstykke i universitetet i Lund, der skulle tjene forsvenskningen af Skåne. Dette var de statsretslige aspekter, men de giver ingen fornemmelse af befolkningens ufattelige lidelser.

Peståret 1659, da landet blev øde

Allerede i 1654-55 havde pesten hærget, men den havde ikke i samme grad ramt de sønderjyske områder som den pest, der i 1659 grasserede i området nord for en linje Tønder-Flensborg og med sit tyngdepunkt i Ribe, Haderslev og Koldinghus amter. Der er ingen tvivl om, at pesten, som var epidemisk plettyfus, kom fra de polske lejetropper, der som hjælpetropper for den danske konge kom hertil med kurfyrsten af Brandenburgs styrker. Arnestedet for udbredelsen var de polske lejre, specielt den store lejr på Skudstrup mark i Skodborg sogn, hvorfra en del af de 5000 polske ryttere lå i kantonement hos bønderne. De omkringliggende Anst, Malt, Frøs og Tyrstrup herreder blev derfor hårdest ramt. Af de bevarede kirkebøger kan man se den uhyggelige stigning i dødstallet. Således døde der i Hygum sogn 504 personer eller 90% af det beregnede indbyggertal, og i Gram herred som helhed formentlig to trediedele af befolkningen. Opgjort under ét skønnes mellem halvdelen og en trediedel af landbefolkningen i de værst ramte områder at være døde. De, der kunne, flygtede til egne, der endnu ikke var ramt, og var således i

mange tilfælde med til at udbrede smitten f. eks. langs Hærvejen og til byerne. Befolkningen var lette ofre for sygdom, da mange var plaget af sult, idet den svenske hær i efteråret 1658 havde taget for sig af høstudbyttet, og den tilbageværende del skulle strække ikke alene til befolkningen selv, men også til de omkring 30.000 mand hjælpetropper, der efter tidens skik havde et følge af kvinder og børn med sig, og til deres 24.000 heste.

I Haderslev amt døde i 1658-59 ikke færre end 28 præster. I Vonsild døde Mathias Anthonii under flugten til Kolding sammen med sin menighed. Præsten blev efterfulgt af sin søn, som imidlertid døde i januar 1659 i Kolding. Da den tredje præst inden for et år, Johannes Råde, tiltrådte, måtte alle kirkelige handlinger stadig foregå i Kolding. Et par eksempler på de overlevendes skæbner skal her genfortælles efter præstens nekrologer.

Maren Hansdatter var født i Kabdrup i 1618, seks uger før Mikkelsdag, da en stor komet lod sig se og førte 30-årskrigen med sig. Hun fik hjemme den undervisning, som en dydig pige behøvede for at kunne tjene sit eget brød. I 1646, da hun var 28 år gammel, blev hun gift med gårdmanden Oute Andersen i Vonsild. De fik fire børn, hvoraf kun det ene overlevede dem. Af de tre andre døde en på flugt, de to andre henholdsvis 14 uger og fem år gamle, inden de måtte flygte. Da de havde været gift i elleve år, kom »den besværlige svenske krigstid anno 57, hvor hun i det følgende år måtte med andre Guds børn forløbe hus og hjem og flytte til Kolding. Der mødte hende også stor modgang under polakernes grumhed, da hendes kære mand døde fra hende. Da de ubarmhjertige polakker så hans lig ligge i huset, da ville de ikke tåle det hos sig, men hun måtte tage hans døde legeme på hendes

skuldre og gå ud med ham, hvorhen hun kunne, indtil hun fandt godtfolk, der modtog hende og liget så længe, at hun kunne få gjort en kiste og få ham begravet. Derefter drog hun vest på med de to overlevende sønner og søgte efter brød, indtil hun efter freden kom hjem igen til stedet.« Historien endte for så vidt godt, idet hun i 1661 blev gift igen og sammen med sin nye mand fik gården bragt på fode. Hun døde som enke i 1690.

Det var imidlertid ikke alle, der psykisk kunne klare presset: Anders Paulsen var født i 1634, otte dage før den store flod gik over alle byer og stæder ved Vesterhavet og druknede 10.048 mennesker og 58.925 stk. kvæg. Han havde gået i skole hos degnen i Vonsild og senere hos skrive- og regnemester Frantz Grothusen i Haderslev, men kom tilbage til gården, og i 1655 blev han gift. I 1657, i de svenske troppers tid, var han henfaldet i dybe tanker, men rettede sig. Hans fader døde i 1658, inden polakkerne kom i landet, og Gud hørte hans bøn, at hans øjne ikke fik de gæster at se, thi samme dag, som han blev begravet, kom det første polske parti til byen og gik efter kundskab mod Seest og Kolding og tog sønnen Anders med sig for at vise vej. Han kom dog tilbage, men vanskelighederne voksede, og de måtte rømme gården og byen og slæbe deres ringe efterladenskab til Kolding, men mistede deres heste, kvæg, kreaturer og ejendele, og i Kolding faldt han i en hidsig sygdom, der udgik af hovedet og svækkede hans forstand, så han ikke kunne vide, hvad han skulle gøre og lade, havde mærkelige tanker og ville ikke lade sig belære af mig (præsten). I sådanne tanker drog han fra sit hus med nogle soldater, som her i byen havde natteleje og kom til Glückstad og København. Også denne historie endte godt, idet han kom tilbage og »kom igen af Guds nådi-

ge hjælp til sands og samling og beskikkede sit hus, fik køer og bæster, pløjede og såede som en ærlig mand«.

Trods alt fik trængslerne ende, og omsider i 1660 kunne provst Hübschmann i Aabenraa notere i sin kirkebog (på tysk): Den 2. januar drog de sidste polakker gennem denne by til Holsten og således helt ud af landet.

Genopbygningen

Efter krigens ophør forestod genopbygningsarbejdet, og selvom byerne var hårdt medtaget, så gik det værst ud over landdistrikterne. Det var ikke nok blot at vende tilbage, for dels var bygningerne mange steder afbrændte, og kreaturerne slagede eller stjålet, dels var en så stor del af befolkningen død under besættelsen, at der simpelthen ikke var folk nok til at besætte gårdene, og mange forblev derfor længe øde. Til erstatning for de afdøde fæstere startede der på det nærmeste en folkevandring af unge mennesker fra Nordjylland til Haderslev amt. Takket være nekrologerne i Vonsild kirkebog kan man for dette sogns vedkom-

For lokalbefolkningen var den eneste sikre måde at sikre sig imod de omfattende plyndringer, der fulgte i kølvandet på hærene, at grave de mest værdifulde genstande ned i jorden. I 1951 blev dette fund gjort på en eng nær landsbyen Hørlokke ved Skrydstrup. Fundet er formentlig gravet ned under enten Torstenssonkrigen eller Karl Gustavs felttog. Foto: Lennart Larsen, Nationalmuseet/Haderslev Museum.

Frederik IV hyldes af stænderne i Slesvig den 4. september 1721, malet af Lorenz Frölich. På tronen sidder kong Frederik IV og til højre kronprins Christian (VI). I virkeligheden foregik hyldningen i slotskirken på Gottorp slot. Billedet hænger i dag i Kiel.

mende analysere, hvorfra befolkningen stammede. I 1685 var forholdet det, at af 129 personer født før peståret kendes fødestedet for de 81. Af disse var kun 10 født i Vonsild, 24 var fra den nærmeste omegn og 18 fra det øvrige Sønderjylland, mens 27 havde deres hjemstavn i Nørrejylland, dels i Vejle og Ribe amter, men også fra Bælum ved Ålborg og Skiveegnen. Ja helt fra Jerlev herred i Vendsyssel. De fleste synes at være faldet godt til, men flere steder var de også tæt på at være i flertal. For Vonsilds vedkommende opgør historikeren Gustav Bang antallet af de langvejsfra kommende til ikke mindre end 45%, og i Gram herred og de andre hårdest ramte herreder har antallet været betydeligt større. Der har tilflytterne været i klart overtal. Der er således som konsekvens af svenskekrigene i sidste halvdel af 1600-tallet sket en vældig udskiftning af Sønderjyllands befolkning.

Skånske krig 1675-79

I juni 1675 besejrede Danmarks forbunds-fælle, kurfyrsten af Brandenburg, svenskerne ved Fehrbellin. Christian V benyttede den gunstige lejlighed til at arrestere hertug Christian Albrecht, der opholdt sig i Rendsborg, og den 10. juli 1675 måtte han undertegne en traktat, hvori han opgav alle sine fæstninger og rettigheder, herunder suveræniteten. Medens hertugen efter underskrivelsen flygtede til Hamborg, blev hans hovedrådgiver, Johann Adolf Kielmann von Kielmannseck, der blev holdt som hovedansvarlig for den danskfjendtlige kurs, ført til København, hvor han døde efter nogle måneders ophold i Kastellet. Schleswig-Holstein-Gottorp var ophørt som selvstændig stat, og de hertugelige dele af hertugdømmerne blev besat med danske tropper.

Tidspunktet var nu kommet for en revanchekrig mod Sverige, og Den skån-

ske Krig blev erklæret den 2. september 1675. Medens danskerne vandt de fleste sejre til søs, klarede svenskerne sig bedre i landslagene, og især det danske nederlag i slaget ved Lund 1676 blev dyrt. Takket være Sveriges forbund med Frankrig blev freden, der blev undertegnet i domkirken i Lund i 1679, skuffende for Danmark, som ikke genvandt Skåne, og som igen måtte anerkende hertug Christian Albrechts suverænitæt. Som en yderligere bekræftelse på det venskabelige forhold, der nu skulle opbygges mellem Danmark og Sverige, blev den svenske konge, Karl XI, og kong Christian V's søster Ulrikka Eleonora gift i overværelse af den svenske enkedronning Hedevig Eleonore, der var søster til hertug Christian Albrecht.

Frygten for de fremmede tropper sad endnu dybt i befolkningen. Der var mange tiggere og omstrejfer på vejene, og overfald og udplyndring hørte endnu længe til dagens orden. Selvom landet var under genopbygning, var

der stadig langt til den velstand, der havde hersket, før Christian IV vovede sig ind i 30-årskrigen.

Her kunne beretningen om svenskekrigene slutte, men for det videre perspektivs skyld skal nogle linjer føres frem til den endelige inkorporering af de hertugelige dele af Slesvig i 1721.

Stormagtsinterventioner og nye krige

Medens hovedbetingelserne for freden efter Den skånske Krig blev dikteret af Frankrig, tillægger historikeren Knud Fabricius det stor betydning, at det under forhandlingerne om fredstraktatens endelige udformning fra dansk side lykkedes at få indsat en passus om, at ingen af de to

Sønderjylland var i midten af 1600-tallet præget af dyb fattigdom. På den baggrund er det måske ikke så underligt, at man på denne vignet fra Caspar Danckwerths værk fra 1652 kan se en gruppe tiggere.

monarker, Karl XI og Christian V, for fremtiden måtte blande sig i den andens »domestique affaires«, altså interne forhold. De svenske forhandlere var nølende, idet de godt vidste, at det fra dansk side betød, at man ønskede frie hænder over for Gottorp. Når den svenske forhandler, Johan Gyllenstierna, til sidst gik med til det, skyldes det, at den svenske konge dermed fik frie hænder til at inkorporere Skåne, Halland og Blekinge i sit rige, idet disse landsdele på samme måde måtte betragtes som interne anliggender for ham. For Knud Fabricius er der ingen tvivl om, at den danske konge prioriterede en løsning af problemerne i hertugdømmerne højere end Skåne, Halland og Blekinge. Et væsentligt skridt på vejen var, at også Frankrig i 1682 gav Christian V frie hænder, hvilket førte til en besættelse af de hertugelige dele i 1684. Sverige fandt til gengæld forbundsfæller i Tyskland og løb fra tilkendegivelsen om ikke at blande sig i de slesvigske forhold. I 1689 fik hertugen derfor igen sin suverænitet tilbage. Efter Christian Albrechts død 1694 blev Friedrich IV hertug, og han knyttede sig stærkt til den svenske kong Karl XII. Snart efter var Store Nordiske Krig i gang. Aabenraa havde som hertugelig søfartsby nydt godt af den periode, hvor man kunne sejle under neutralt flag, men under Store Nordiske Krig gik hovedparten af den aabenraaske handelsflåde åbenlyst over til svenskerne. I 1713 blev byen besat af kongelige tropper, og i de følgende år blev der udskrevet hårde skatter og tvangsindkvarteret soldater. En periode var flere hundrede svenske fanger anbragt i byen under kummerlige forhold, og i 1717 blev de sidste rester af byens handelsskibe beslaglagt til troppetransporter. Der har været talt meget ondt i byen om den skrækelige Tordenskiold og andre fjender af byens søfart. Det var en besat og totalforarmet by, hvorfra de

fleste af de gottorpske, ledende embedsmænd var flygtet, som måtte prøve at komme til kræfter efter svenskekrigene.

Heller ikke i Store Nordiske Krig lykkedes det at vinde Skåne tilbage, idet det danske nederlag ved slaget ved Helsingborg blev udslaggivende. Under de første år i krigen spillede Gottorp højt spil, og da fæstningen i Tønning i 1714 blev erobret, faldt en række kompromitterende breve i den danske regerings hænder. Spillet var ude for hertugen og hans rådgivere, såsom den højstspillende baron von Görtz, og da Karl XII faldt i 1718, var der åbnet for en fredsslutning. Frederik IV kunne nu i 1721 inkorporere hele Slesvig under kronen. Gottorperæraen var endegyldigt forbi, og selvom det holdt hårdt, måtte de gamle hertugelige embedsmænd bøje knæ for den danske konges repræsentanter. I Aabenraa skete det den 3. september 1721 sammen med den svenske general Magnus Stenbock.

Kilder:

- Fremstillingen bygger især på følgende værker:
- Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie bd. 8: Ved afgrundens rand (Benito Scocozza) Kbh. 1989.
- H. V. Gregersen: »Sønderjyllands historie - 1830«. Kbh. 1981.
- Gösta Johannesson: »Skåne, Halland og Blekinge« Kbh. 1981.
- K. Fabricius: »Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige I-IV« Kbh. 1906-58.
- Teksterne fra Vonsild kirkebog og Vonsild tillysningsbog er normaliseret, grundteksterne er udgivet af Landbohistorisk Selskab v. Hans H. Worsøe, 1982 og 1987.
- Henvielsen til Ove Steen Christensen går på hans artikel om hertug Frederik III i Dansk biografisk Leksikon 3. udg.

Hertugdømmerne og kongeriget under Frederik I 1523-1533

Af KARL-ERIK FRANDBSEN

Situationen for hertug Frederik, den senere kong Frederik I, op til og efter afsættelsen af Christian II i 1523 var yderst vanskelig. Docent, dr.phil. Karl-Erik Frandsen, Institut for Historie ved Københavns Universitet, skildrer den udenrigspolitiske situation og Frederik I's overvejelser, der også havde konsekvenser for hertugdømmerne.

Lige omkring nytåret 1522/23 ankom landsdommer Mogens Munk til hertug Frederik på Gottorp Slot med en henvendelse fra ni jyske rigsråder om, at de agtede at opsiges Christian II huldskab og troskab og til gengæld var sindet at vælge hertug Frederik til konge over Danmark. Herved indledtes en ny epoke i såvel hertugdømmernes som Danmarks historie.

Henvendelsen kan ikke være kommet helt bag på hertugen, for Christian II havde med en næsten absurd konsekvens lagt sig ud med alle både indenrigs og udenrigs og skabt sig fjender overalt dog med undtagelse af de danske bønder og borgere.

Ikke mindst forholdet mellem Christian II og hans farbroder, hertug Frederik på Gottorp, havde længe været meget spændt. Siden arvedelingen i 1490 havde hertug Frederik regeret over den ene halvdel af hertugdømmerne Slesvig og Holsten, mens først kong Hans og siden Christian II havde haft den anden halvdel. Hertugdømmernes forhold havde siden 1460 været ordnet efter Ribeoverenskomstens bestemmelser om, at

Slesvig og Holsten skulle forblive »ewig tosamende ungedelt«. Dette betød, at hertugdømmernes stænder på landdagen (hvilket i praksis vil sige ridderskabet) formelt fik ret til i fællesskab at vælge fyrsterne blandt de arveberettigede sønner af de regerende fyrster, at bevil-

Som yngre søn af Christian I var Frederik I arving til Slesvig og Hosten, men måtte dele hertugdømmerne med sin bror, kong Hans. Ved delingen i 1490 valgte han Gottorp som sit hovedsæde. Her er han malet af den tyske kunstner Jacob Binck seks år efter sin død i 1533. Maleriet findes i dag på Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot.

ge skatter og afgifter og adelen i deres privilegier fik eneret på amtmands-embederne (svarende til kongerigets lensmænd), ligesom fyrsterne ikke kunne erklære krig uden samtykke fra råd og ridderskab. Hertugernes råd af høje adelige spillede dog ikke den samme politiske rolle som de nordiske rigers rigsråd, men de enkelte medlemmer af hertug Frederiks råd var meget aktive som rådgivere og blev hyppigt brugt i diplomatiske og politiske hverv.

En særlig institution udvikledes i sidste halvdel af 1400-tallet nemlig Kieler Omslag, der var et stort pengemarked med termin for betaling af renter og afdrag til Hellig Tre Kongers dag (6. januar). Kreditorerne var den holstenske adel sammen med borgerne i Lübeck og Hamburg, der netop i denne periode tjente mange penge på eksporten af landbrugsvarer, især okser. Blandt debitorerne er der speciel grund til at nævne de danske konger, især Christian II, der på denne måde kom i et økonomisk afhængighedsforhold til hertugdømmernes adel.

Mens hertug Frederik synes at have haft et meget harmonisk forhold til sine højadelige rådgivere, var det modsatte ikke så overraskende tilfældet med Christian II.

Udslaggivende for stridighederne mellem kongen og hertugen var begivenhederne i 1521, da Christian II under sit ophold i Nederlandene havde fået kejseren til at forlene ham med hele hertugdømmet Holsten og tilmed med forleningsretten til samme, som hidtil formelt havde tilhørt biskoppen over Lübeck stift. Det er klart, at hertug Frederik måtte opfatte dette som et brud på arvedelingsoverenskomsten fra 1490 og vel direkte har følt sine besiddelser truet, så meget mere som han egentlig ikke var blevet forlenet med sin del af Slesvig, hvortil retten lå hos den danske konge.

Et møde i Kolding mellem de to fyr-

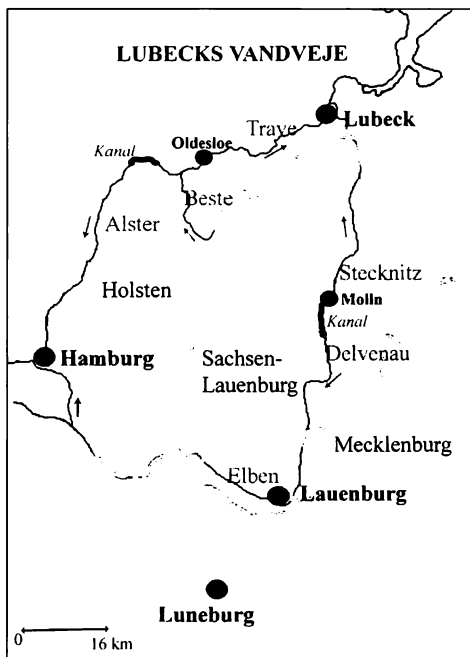
ster omkring nytår 1521/22 havde ikke bragt nogen afklaring, og i juli-august 1522 opholdt Christian II sig i hertugdømmerne, med henblik på det kritiske forhold til Lübeck, men bestemt også for at sætte sig i respekt hos hertugen på Gottorp. Det kan konstateres, at ingen af delene lykkedes. Som det blomstrende blev udtrykt af historikeren C. F. Allen: »Frederiks Hjærte qvægedes i disse Dage; han havde maattet døie saa mange Uret og Krænkelse baade af sin Broder og Brodersøn, og æde sin Vrede og Græmmelse i sig; men nu var Opreisningens og Gjengjældelsens Time kommet«.

Det kom ganske vist til et forlig mellem de stridende parter i Bordesholm den 13. august 1522, hvor Christian II gav afkald på forleningsretten til Holsten, og han samtykkede i, at alle dele af hertugdømmerne skulle være neutrale under krigen mellem Danmark og Lübeck, men relationerne mellem de to fyrster var fortsat meget kølige.

Den 1. september mødtes udsendinge fra Lübeck, hertug Frederik og hertugdømmernes ridderskab og udstedte en erklæring om gensidig neutralitet i krigen mellem Lübeck og Danmark, hvor de to parter skulle »in rouwe und frede sitten«.

Lige på kanten af neutraliteten var dog et møde i Hamburg i december, hvor hertug Frederiks ældste søn hertug Christian forhandlede med udsendinge fra Lübeck, Ditmarsken, Stade og Bremen om at forhindre, at tropper fra Nordtyskland, som Christian II måtte have hvervet, kom over Elben.

Helt afgørende for den spændte situation var det, at der siden august 1522 havde været åben krig mellem Lübeck og Christian II foranlediget af, at kongen ønskede at tvinge hanseaterne væk fra deres dominerende position i Østersøhandelen bl.a. ved oprettelsen af et stort nordisk handelsselskab, der skulle støt-

Kort over Lübecks vandveje, der spillede en central rolle for lybækkernes forsøg på at skabe et billigt og hurtigt alternativ til hollændernes sejlads nord om Skagen i nye og teknologisk overlegne skibe. Kort: Karl-Erik Frandsen.

te sig på hollænderne. Den dybereliggende årsag til konflikten var dog i virkeligheden de fundamentale ændringer i handelsstrukturene i Nordeuropa i disse årtier.

Siden 1300-tallet havde Lübeck været centrum eller stabelplads for vareudvekslingen mellem Østersøen og Nord-søen. Varerne i form af korn, træ, tjære, smør, fisk og metaller fra hele Østersøregionen, men også fra Norge, blev sejlet til Lübeck, der til gengæld kunne levere salt fra Lüneburg, klæder og krydderier m.v. fra Vesteuropa. Vareudbyttet skete over land fra Lübeck til Elben, fra 1391 via Stecknitz kanalen, der førte fra Lübeck ad Trave-floden til Stecknitz, der løber ud i søen ved Mölln i Lauen-

burg, og derfra ad floden Delvenau, der løber mod syd til Elben. Der var mange besværligheder med denne kanal, og derfor byggede man i 1400-tallet en ny kanal fra Trave ad bifloden Beste, der munder ud i Trave ved Bad Oldesloe i Holsten, og derfra ved en gravet kanal gennem højderyggen til floden Alster, der munder ud i Elben ved Hamburg. Denne forbindelse gik altså gennem Holsten og kunne med største lethed blokeres af landets hersker, så det er bestemt ingen tilfældighed, at der kort efter Frederik I.s tronbestigelse, den 14. marts 1525, blev indgået en traktat mellem kongen og Lübeck om vedligeholdelse af og fri sejlads på den sidstnævnte kanal.

Det var naturligvis meget vigtigt for lybækkerne at gøre denne transport over land så billig og effektiv som muligt, for alternativet var klart for enhver. Hollænderne kunne transportere massevarerne rundt om Skagen med nye, store skibstyper, der var de hanseatiske kogger overlegne i sødygtighed og lasteevne. Denne udvikling havde længe været undervejs, men de store opdagelser og det stigende handelsamkvem mellem Vesteuropa og Østersølandene skærpede konkurrencen.

Begivenhederne tog hurtigt fart. Den 20. januar 1523 proklamerede de jyske medlemmer af rigsrådet på landstinget i Viborg deres opsigelse af Christian II som konge af Danmark, og kun ni dage senere udstedte hertug Frederik i Husum et åbent brev om, at han var villig til at modtage tronen. Den 26. marts fulgte den formelle hyldning på landstinget i Viborg med udstedelsen af en foreløbig håndfæstning, og den 14. april fandt hyldningen som hertug over Slesvig og Holsten sted på Gottorp. Hermed var de to hertugdømmer igen forenede under den samme fyrste, hvilket skulle vare lige til den nye arvedeling i 1544. Dagen før hyldningen havde Christian II for-

ladt København med den danske flåde og sejlede til Nederlandene, så landet lå nu stort set åbent for den nye konge. Kun København og Malmø holdt stand, ligesom Søren Norby sad urokket på Gotland med en stærk besætning på Visborg Slot og en mindre flåde, der gjorde Østersøen usikker. København kapitulerede den 26. november efter en lang belejring af danske og lybske styrker, og Malmø fulgte efter kort tid senere, men Gotland skulle vise sig at blive et af hovedproblemerne for det nye styre.

For Frederik I. var de udenrigspolitiske strukturer næsten givne: Christian II's fjender måtte nødvendigvis være hans venner og vice versa. Han handlede da også umiddelbart efter denne enkle model, eftersom hovedproblemet var den velbegrundede frygt for, at Christian II skulle vende tilbage med støtte fra sine mægtige slægtninge i Tyskland og Nederlandene.

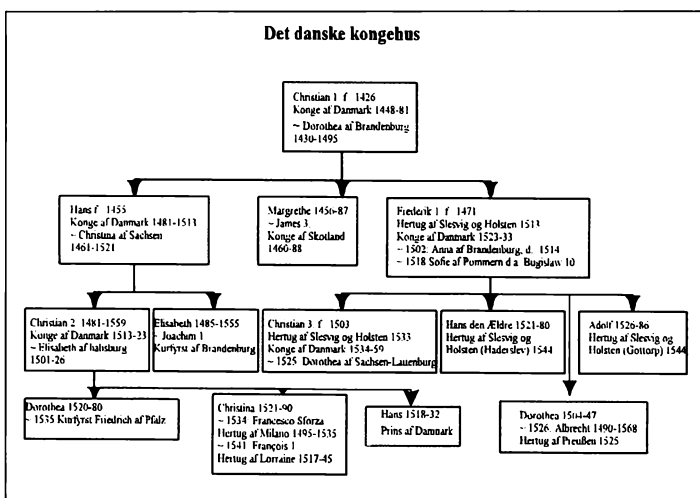
Det er derfor ikke så mærkeligt, at Frederiks første udenrigspolitiske handling var en personlig rejse til Lübeck, der resulterede i en alliancetraktat den 5. februar 1523 mellem byen Lübeck og Frederik som hertug af Slesvig og Holsten. I

traktaten lovede Lübeck og hertug Frederik hinanden gensidig hjælp mod angreb fra Christian II i form af 2000 mand fodfolk og 200 ryttere med det nødvendige artilleri, krudt og våben. Traktaten vedrørte egentlig kun hertugdømmerne, men det blev dog nævnt, at hvis det med Guds hjælp skulle ske, at Frederik blev herre over Danmark, så ville han sikre Lübeck og byens venner (de vendiske hansestæder) de gamle privilegier og fri handel i Danmark, Norge og Sverige.

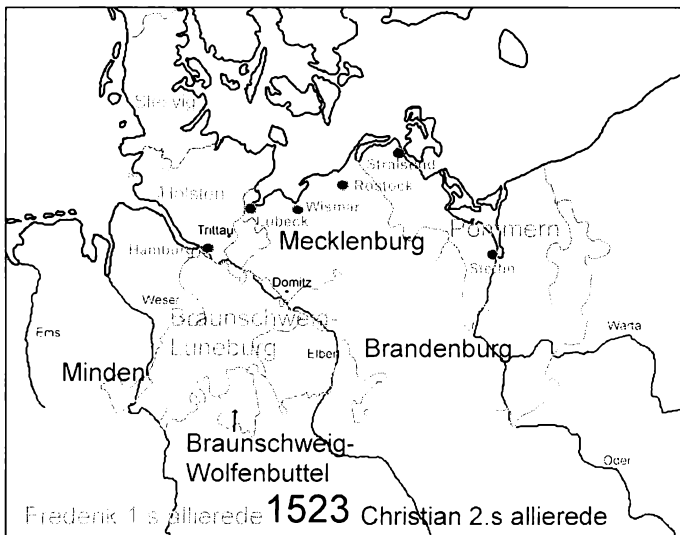
Den 30. marts fulgte en traktat med Ditmarsken, der sikrede Frederik I. ro i hertugdømmerne og en vis kontrol med den strategisk vigtige overgang over Elben.

Det var unægtelig også sorte, truende skyer, der trak sammen, når man så ud af Gottorps vinduer mod syd. Der var megen uro i Europa i disse år. Kejser Karl V. havde i 1521 indledt en voldsom krig mod Frankrig, og samtidig udbrød der interne tyske stridigheder, hvor den begyndende reformation bidrog til at skærpe modsætningerne.

Ud på sommeren 1523 kom Christian II fra Nederlandene til Tyskland, hvor

Stamstave for det danske kongehus. Illustration: Karl-Erik Frandsen.

Kort med angivelse af henholdsvis Frederik I's allierede og Christian II's allierede i 1523. Kort: Karl-Erik Frandsen.

han kunne udnytte nogle gunstige konjunkturer. De førømtalte krige var mere eller mindre afsluttede, og det betød, at der var masser af arbejdsløse landsknægte, der var villige til at kæmpe for hvem som helst, der kunne betale sold. Det kunne Christian II i en vis udstrækning, og hvad der var vigtigere: det troede man, at han kunne.

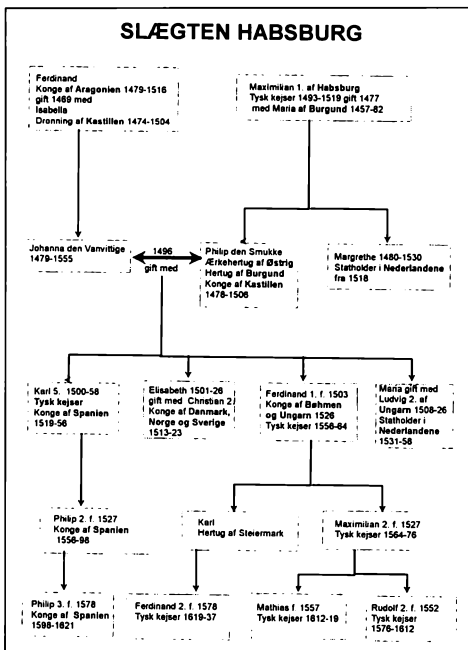
Blandt dem, der troede fast på, at Christian havde mange penge, var kurfyrst Joachim af Brandenburg, der var gift med kongens søster Elisabeth. Det gjaldt også kurfyrsteparrets svigersøn, hertug Albrecht VII. af Mecklenburg. I hertugdømmet Braunschweig havde Christian satset på hertug Heinrich den yngre af Braunschweig-Wolfenbüttel, og også kurfyrstens fætter, Albrecht, der var stormester for Den tyske Orden i Prøjsen, hørte til Christians venner. Han havde i nogle år været allieret med Christian som følge af Polens angreb på Den tyske Ordens lande, og han ventede sig klart meget af sin allierede.

På et stort møde i Köln den 20. juli samledes alle de nævnte fyrster og drøf-

tede sammen med Christian II, hvordan man kunne generobre hans riger og lande. Der blev lagt ret konkrete planer om opstilling af en hær på ca. 30.000 mand, der skulle mødes ved Dömitz på den nordlige bred af Elben i Mecklenburg den 6. oktober 1523. Den eneste af de større fyrster i området, der ikke ville være med, var kurfyrst Frederik den Vise af Sachsen (Christian II's morbror) og dennes bror Hertug Johan.

Det kan ikke benægtes, at situationen må have forekommet særdeles truende for Frederik I. Han stod dog ikke helt uden venner. Til disse hørte hertug Bugislaw X. af Pommern, der var i strid med Brandenburg, og hertug Heinrich af Mecklenburg, der på tilsvarende måde havde problemer med sin bror, hertug Albrecht, og endelig var der hertug Heinrich af Braunschweig-Lüneburg. Det gjaldt dog om disse, at ingen af dem havde sådanne ressourcer, at de effektivt kunne komme Danmark til hjælp.

Dertil kom, at den hvervede hær sammen med den lybske flåde lå foran København og Malmø, og den kunne ikke

Slægtsalliancer er en vigtig brik til forståelse af den politiske situation i såvel kongeriget som i hertugdømmerne, hvor Christian II spillede på sine slægtsforbindelser til nogle af Europas mest betydningsfulde fyrstehuse. Her er det en stamtavle over slægten Habsburg. Illustration: Karl-Erik Frandsen.

flyttes til hertugdømmerne. Det lykkedes dog for Frederik I. at få samlet en mindre styrke især bestående af holstenske bønderkarle i nærheden af slottet Trittau ca. 20 km nord for Elben ved grænsen til Lauenburg, men den kunne umuligt modstå et massivt angreb.

Få dage før offensiven skulle begynde, nemlig den 2. oktober, mødtes Christian II og stormester Albrecht i Berlin og rejste derpå til Sachsen. På slottet Annaburg brød kongen sammen og tilstod, at han ingen penge havde. Christian sendte bud efter både Luther og Melancthon, som trøstede ham, men selv nok så stærke bibelsteder kunne ikke betale landsknægtene. På et møde i Jüterbock i det

sydlige Brandenburg nær grænsen til Sachsen mødtes de allierede fyrster. Kongen udstedte enorme (og totalt værdiløse) gældsbreve til fyrsterne til gengæld for deres udgifter ved hvervningen, men hæren blev mønstret. Det må have lettet meget på Frederik I's humør, da han fik nyheden herom omkring den 10. oktober.

Selvom faren fra syd vel ikke definitivt var overstået, kunne den danske regering dog nu koncentrere sig om situationen i Norden og Østersøområdet. Det lykkedes faktisk for Frederik I og hans rådgivere at få stabiliseret situationen ved at slutte en alliance med den svenske konge, Gustav Vasa, og ved at balancere mellem Hansestæderne og Nederlandene.

C. F. Allen skrev om situationen i sommeren 1524: »Det var den gang måske den lykkeligste tid i Kong Frederiks på bekymringer og skuffelser rige liv«. Det må da også indrømmes, at kongen kunne pege på ganske betydelige såvel udenrigspolitiske som indenrigspolitiske resultater i løbet af få måneder.

Også på dette punkt var succesen dog ikke komplet. I dagene 21.- 25. august 1524 fandt der et ejendommeligt møde sted i Lübeck mellem repræsentanter for den slesvig-holstenske adel og bystyret i Lübeck i forbindelse med forsøgene på at mægle mellem Christian II og Frederik I. Det ser ud til, at både hertugdømmernes ridderskab og lybækkerne var ved at få kolde fødder ved Frederik I's store politiske fremgang. De vedtog nemlig i fællesskab en erklæring om, at det danske rigsråd skulle beslutte at ville vælge Christian II's søn Hans til konge efter Frederik I, og at den nye konge også skulle have Norge. Rigsrådet havde ellers forpligtet sig til at vælge en af Frederiks sønner: Christian (den senere Christian III) eller Hans (senere hertug

Hans den Ældre). Det holstenske ridder- skab sendte den 25. august et tilsvaren- de brev til Frederik I, og det mest mær- kelige er, at det gjorde hertug Christian også.

De kommende år blev forholdsvis ro- lige for den gamle konge på Gottorp. Huitfelt karakteriserede Frederik I som en gammel høne, der nødig forlod sin rede i Gottorp, men man må nok ind- rømme, at ud fra hensynet til at følge begivenhederne i Tyskland var Gottorp faktisk et mere hensigtsmæssigt sted end København. Det betød til gengæld, at den danske indenrigspolitik og den del af udenrigspolitikken, der vedrørte Nor- den, stort set blev overladt til rigsrådet og kongens dygtige kansler Wolfgang von Utenhof. Til gengæld blev Gottorp et vigtigt samlingssted for de nordtyske protestantiske fyrster.

Den første gæst var Johan Pein, der var gesandt for hertug Albrecht af Preus- sen, som i 1525 havde udråbt sit tidlige- re ordensland til et verdsligt, protestan- tisk hertugdømme dog som et len af den polske konge. Besøget resulterede i et ægteskab mellem Frederik I's datter Dorothea og hertug Albrecht, der blev fulgt op af alliancer mellem de to fyrster.

Selveste landgrev Philipp af Hessen, kaldet der Großmütige, der var en af protestanternes mest dynamiske ledere, kom personligt på besøg på Gottorp både i 1527 og 1528. Ved den sidste lejlighed blev der efter »freundlicher persönlicher Unterredung« undertegnet en traktat om gensidig hjælp.

Hermed havde Frederik I klart be- kendt kulør sammen med protestanter- ne mod kejseren, og det var på et tids- punkt, hvor Danmark stadigvæk var et katolsk land, mens Reformationen i prak- sis var gennemført i store dele af hertug- dømmerne. Det er derfor ikke så mær- keligt, at rigsrådet reagerede heftigt mod traktaten. Det mente bestemt, at det stred

mod håndfæstningen, at danske adelige skulle kæmpe uden for riget, og mente i øvrigt heller ikke, at dette forbund over- hovedet vedrørte Danmark, men kun Holsten som et len i Det tyske Rige. Det fundamentale spørgsmål var, om Frede- rik med sin underskrift på en traktat kunne forpligte Danmark og Norge, el- ler om de indgåede forpligtelser kun gjaldt Holsten. Problemet blev ikke løst, for der blev slet ikke brug for hjælpe- styrken.

Landgrev Philipp kom tilbage til Got- torp i 1530 og ville have Frederik I til at tilslutte sig det forbund af protestanti- ske fyrster, der kort efter blev indgået i Schmalkalden, direkte rettet mod kejse- ren, men klog af skade sagde kongen og Utenhof denne gang nej under henvis- ning til de danske biskopper.

Imidlertid underskrev Frederik I i ja- nuar 1532 udtrykkeligt som både konge af Danmark og Norge og hertug af Sles- vig og Holsten i Neumünster en traktat med de schmalkaldiske fyrster på trods af rigsrådets modstand. Nu var situati- onen jo unægtelig også en anden, idet Christian II var gået i land i Norge og truede med at generobre alle sine lande, så kong Frederik havde brug for al den hjælp, han kunne få. Nu gik det ikke så galt, for det lykkedes at afvæbne Chris- tian II i Oslo, og da slotsdøren blev smæk- ket i bag ham på Sønderborg Slot den 9. august, var Danmarks sikkerhedspolitik helt forandret.

Frederik I døde den 10. april 1533 uden at en række væsentlige problemer i for- holdet mellem hertugdømmerne og kon- gerigerne var blevet afklaret. Det var dels spørgsmålet om kompetencen i forhold til udlandet, men det var også hele tron- følgespørgsmålet, og dette kostede så- vel Slesvig og Holsten som Danmark og Norge den blodige borgerkrig, der fik navnet Grevens Fejde, men det er en anden historie.

Jordemødrene i Tønder

Af: JØRN QUERLING JACOBSEN

Børnedødeligheden var som andre steder høj i Tønder. Dette førte til, at Tønder meget tidligt fik en offentligt ansat jordemoder. Men det var ikke altid lige let for myndighederne at højne kvaliteten af jordemødrenes arbejde. Jørn Querling Jacobsen, Tønder, har set på jordemødrene og deres arbejde i Tønder.

I den slesvig-holstenske kirkeordinans fra 1542 skrives: »Ene Bademoehme moth men hebben«. Man har altså tidligt indset, at såfremt den høje dødelighed for både mødre og børn skulle bedres, var det nødvendigt med uddannet personale. Denne erkendelse førte meget tidligt til, at man i Tønder havde en offentligt ansat jordemoder, der som byens andre ansatte måtte aflægge embedsed. I 1584 foregik der korrespondance mellem hertuginde på Gottorp og rådet i Tønder, idet der var opstået strid mellem en jordemoder, Gertrud Schmedekens, der var sendt af hertuginde, og den i byen værende jordemoder. Stridighederne, der angik embeds-områderne, endte med, at den ene jordemoder fik amtet, den anden byen som område. Der har altså på det tidspunkt været en jordemoder i Tønder.

Selvom erkendelsen af jordemoderens betydning således synes at have været til stede, var det sin sag at nedbringe børnedødeligheden. Det blev dog således, at man i et forsøg på at højne kvaliteten, lod fysikus eksaminere de kvinder, der søgte stilling som jordemoder i byen. Da den første fysikus, Johann Adolf Rehnboth, blev udnævnt

i 1692, fik han at vide, at han skulle interessere sig for obstetrikken. Han synes dog ikke at have gjort meget ved sagen. Ligeledes blev det i 1703 pålagt hans efterfølger, Johann Schwerdmann, at han skulle afholde eksamener i obstetrik. Da man i 1773 ansatte kirurgen, Krichau, som fysikus, blev det betonet, at han havde håndlag for fødsler, og da lægen Dircks blev ansat i 1806, var en af grunde til, at man valgte ham, at han var uddannet på fødselsanstalterne i både København og Kiel.

Jordemødrene ansattes med en fast løn af det offentlige. Der var ofte ansat to, idet man fandt det nødvendigt med en reservejordemoder. Senere kom tallet op på tre, da jordemoderen i Ubjerg ligeledes fungerede som reservejordemoder i Tønder. Jordemoderen, Ingeborg, der var ansat i begyndelsen af 1700-tallet, fik en fast løn på ti rigsdaler om året og af Martini-skatten en lige så stor del som skarpreterten. Dertil kom yderligere et honorar pr. fødsel.

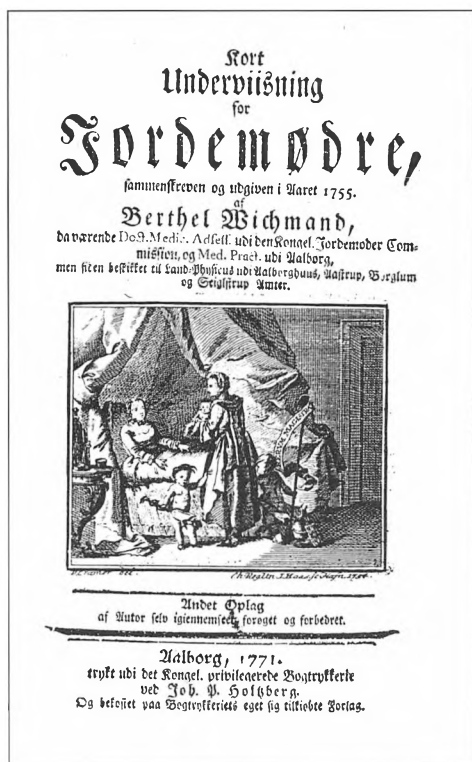
Børnene og dødeligheden

Arbejdet bestod naturligvis i at bistå ved fødslerne, og dem var der mange af. Børnerigdommen var i tidligere tid stor i alle samfundslag, mange døde dog, så der ofte kun var få overlevende ud af en børneflokk på f. eks. 7-8 børn. Mange, der døde kort efter eller i forbindelse med fødselen, blev formentlig ikke engang registreret i kirkebøgerne. I marts 1751 skriver præsten således i kirkebogen efter indførelsen af en række dødsfald: »De følgende døde er ikke meldt uden, at det

er sagt mig, så foruden de tidligere indførte er 11 mænd, 12 kvinder og 11 børn blevet begravet, og fra 7. november til 13. december er fire børn døde og begravet i stilhed. Da graverne ikke har gjort deres skyldighed over for børnene, der er blevet begravet i stilhed, så har det ikke været muligt at registrere dem«. I 1751, fra 1. januar til 28. februar, blev 15 børn begravet i stilhed. Præsten ses at have angivet nogle navne uden nøjere data. Når registreringerne af fattige voksne og børn har været så mangelfuld, så har man næppe taget det tungt med de nyfødte, der døde, eller de dødfødte. 40 år senere berettes det, at forholdene var uændrede. Sådanne ikke registrerede børn blev af jordemoderen bragt til graveren, der tog sig af det videre. Det var i denne forbindelse jordemoderens pligt at udføre den kvindelige nøddåb, dvs. døbe den nyfødte, hvis hun havde mistanke om, at barnet ikke overlevede. Lignereglementet fra 1810 anviser ovennævnte fremgangsmåde, såfremt moderen ikke havde gennemført kirkegang før barnets død, dog skulle borgmesterens tilladelse indhentes, noget man dog efterhånden ikke synes at have taget alt for tungt på. Dødeligheden ramte alle samfundsklasser. I slutningen af 1500-tallet mistede amtmandens hustru, Mette Ahlefeldt, ti ud af en børneflokk på elleve. I den anden ende af det sociale spekter mistede skarpretter Eberhard Asthusen, der virkede i Tønder fra 1683 til 1721, seks ud af 13 børn. I 1671 døde amtsskriver Friedrich Juergensen. Han havde 14 børn, de seks overlevede. Maria Preuss døde i 1674 kun 25 år gammel. Hun havde haft otte børn, hvoraf de tre overlevede. Hun var blevet gift med landfoged Thomas Dethleffs 14 år gammel. I 1743 døde 108 personer i Tønder. De 59 var børn under ti år, og af de 156 personer, der døde i 1747, var de 98 børn under ti år. Det var på baggrund af så-

danne forhold, at byen prøvede, gennem ansættelse af jordemødre, at mindske antallet af de tidligt døde og vel også at mindske mødrenes dødelighed, der også var høj.

Det var dog en meget langsom proces at få bedret forholdene. I 1769 udgjorde børn under 16 år ca 25% af befolkningen. 100 år senere var tallet kun steget med 9 procentpoint til 34% af befolkningen. En

Døden var en nærværende følgesvend ved en fødsel for såvel barn som moder. Ikke uden grund udgav Berthel Wichmand i 1755 sin vejledning «Kort Underviisning for Jordemødre». I 1771 blev den genudgivet med et forord, hvor han om sine bevæggrunde til udgivelsen bl.a. skriver: «Årsagen til, at denne min liden bog da udgaves i trykken, er næste kærlighed og den medynk, som jeg har over adskillige af dem». Privateje.

væsentlig del af denne stigning skyldtes indførelsen af vaccination mod kopper og en forbedret hygiejne, så de forsøg, man havde gjort på at bedre forholdene omkring fødslerne, havde næppe den helt store virkning.

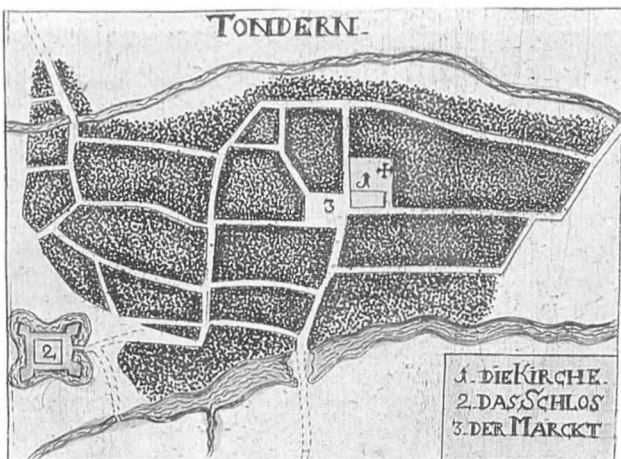
Jordemoderens stilling og kunnen

Jordemoderen indtog ikke nogen anset stilling i samfundet. Det var et krav i forordningen af 18. februar 1765, at jordemødrene afholdt sig fra indbyrdes stridigheder, og at de var ædruelige. I Jordemoderinstruksen § 1 står: «Da to menneskers liv og skæbne afhænger af hende, skal hun især beflitte sig på ædruelighed og undgå stærke drikke eller i hvert fald kun indtage dem i mådelige mængder og helt undgå dem under fødslen. Hvis det alligevel kan påvises, at hun har drukket, skal hun uden videre afskediges».

Det var en jordemoder forbudt at fjerne sig fra sit distrikt uden tilladelse fra myndighederne. Overtrådte hun dette, var straffen tre dages fængsel på vand og brød. Dette kunne forlænges, hvis det havde været til skade for de føden-

de. Befolkningen mente i almindelighed, at en fødsel kunne enhver kvinde assistere ved, og jordemødrene var i høj grad selvlærte med en viden, der var givet videre fra generation til generation, og lidt supplerende undervisning fra præsterne. Når en jordemoder havde mistanke om, at der forestod en vanskelig fødsel, var det hendes pligt at underrette en anden jordemoder, der kunne assistere, ligesom lægen og familiens præst skulle underrettes.

Regeringen og fysikus kæmpede for bedre forhold, og fra 1649 måtte der kun ansættes eksaminerede jordemødre. Til trods for disse gode intentioner var praksis dog noget helt andet. I 1737 klager fysikus Andreas Gornemann til Tyske Kancelli: »Mange omrejsende kvinder virker som jordemødre, det slår derfor ikke fejl, at både moderens og barnets liv og sundhed sættes på spil, da disse kvinder ingen erfaring har. De, der har erfaringen, kan derimod ikke tjene til det tørre brød ved deres profession«. Det var den samme fysikus, som den 3. december 1728 i sin afmagt over for forholdene skrev: »Jeg har for nogen tid siden

Kort over Tønder by fra Pontoppidans *Theatrum Daniæ*, 1730.
Foto: Tønder Museum.

på embeds vegne haft Anna Christina Josias for mig og har givet hende instruktion om, hvorledes hun skal og må forholde sig som en kristelig og retskaffen jordemoder. Hun har i dag forlangt besvender for, hvilket jeg ikke mente at kunne nægte hende. Hun har med Guds hjælp haft halvtreds vellykkede fødsler og må vel kunne forestå dette arbejde«. Samme jordemoder blev dog fyret på grund af uduelighed, før hun nåede at aflægge embedseden. Ifølge sagens akter havde hun udsat flere af de fødende for livsfare. »Hun anede ikke engang, hvad hun skulle gøre ved efterbyrden«, skriver statholderen i sin indberetning til kancelliet.

Fysikus Johann Fabricius foreslog i 1741, at der blev oprettet et fattig-sygehus i Tønder. Her skulle specielt fattige gravide kvinder kunne føde, så at jordemødrene herved kunne få undervisning. Han forsøgte fra 1743 en systematisk skoling af jordemødrene, men havde ikke meget held med sig. Kun tre af de jordemødre, der meldte sig, blev fundet egnede. Byrådet var heller ikke interesseret i at få et sygehus med en jordemoderskole til »et så lille sted«. Det ville betyde øgede udgifter, og det ville øge antallet af fattige i byen, og dem havde man rigelig af i forvejen. Man havde tre dygtige jordemødre, der let tjente til det daglige brød, dels gennem den faste løn, dels gennem det honorar folk gav dem pr. fødsel.

Jordemoderskoler

På den tid, dvs. i 1752, lavede Dr. Boessel i Flensborg en jordemoderskole, der blev kongelig anerkendt i 1765 som jordemoderskole for Slesvig. Boessel krævede, at man skulle kunne læse og skrive for at blive optaget på skolen. I undervisningen af jordemødrene blev Boessels bog »Grundlegung zur Hebammenkunst« gjort obligatorisk. I 1760 ydede

Tønder sit noget makabre bidrag til undervisningen, idet der blev givet tilladelse til, at skarpretter Stoeckler udtog partes genitales (kønsorganerne) fra en henrettet kvinde. Meningen var at benytte det udtagne materiale til undervisningsbrug på jordemoderskolen.

I 1805 oprettedes en jordemoderskole i Kiel, samtidig blev jordemoderskolerne i Flensborg og Altona nedlagt. De fattige optoges seks uger før fødselen og fire uger efter fødselen med frit ophold, pleje og forsørgelse med ild og lys.

Fødslerne

I det 16. - 17. århundrede og senere var jordemødrene ikke de eneste, der var tilstede ved fødslerne. Det var sædvane, at der var en talrig skare kvinder tilstede. Dette antog et sådant omfang, at rådet i Tønder i 1624 udstedte forbud mod, at der var mere end tolv kvinder forsamlede i værelset, når fødselen skulle finde sted. En af grundene til kvindernes tilstedeværelse var, at man lagde vægt på den erfaring, de havde, ligesom de var vidner til, at det drejede sig om et barn af ægte herkomst, hvilket var noget enhver kunne få brug for at bevise senere i livet i forbindelse med ansøgninger om lærepladser, retssager og lign. Det var en tid hvor skriftlige beviser kunne være vanskelige at fremskaffe. I forbindelse med fødslerne ophævedes for en kort tid også de standsforskelle, man ellers holdt så strengt på, så adelige kvinder kunne hjælpe borgerlige, rige borgerkoner, småhåndværkeres koner osv. Mændene i huset blev sendt bort, når fødselen skulle finde sted. Jacob Fabricius skriver om sin egen fødsel i 1560: »På den tid måtte mændene ikke opholde sig i et hus, hvor konen var i barnsnød«.

Såfremt en kvinde døde under fødselen var det forbudt at begrave hende, før fysikus i nærvær af jordemoderen havde undersøgt hende, evt. foretaget en

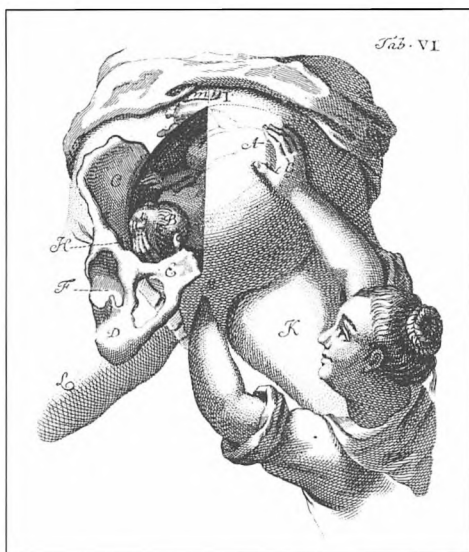

Illustration fra vejledning «Kort Underviisning for Jordemødre», 1771. Privateje.

obduktion. Såfremt kvinden døde før forløsningen, skulle fysikus eller en kirurg hentes, og man skulle forsøge at lave kejsersnit for om muligt at redde barnet. Dette skulle også ske imod de efterladtes vilje.

Det var en jordemoder forbudt at foretage abort eller give anvisning på, hvorledes man kunne foretage dette indgreb. Kvinder, der overvejede noget sådant, skulle indberettes til præsten.

Den kvinde, der fødte uden for ægteskab, skulle jordemoderen under fødselssmerterne forsøge at tvinge til at oplyse, hvor hun var blevet gravid, og hvem gerningsmanden var. Oplysningerne skulle straks videregives til myndighederne og præsten. Såfremt jordemoderen fortav oplysninger eller forsinkede disse, var straffen ti dages fængsel første gang, anden gang tre ugers fængsel, tredje gang mistede hun sin stilling.

Det kan sluttelig nævnes, at det var jordemoderen forbudt at bedøve børn, der græd ved dåben, med vin.

Udstyret

Hvorledes, jordemoderen var udstyret, fremgår af en skrivelse fra 1849. Det er en skrivelse fra overjordemoderen på jordemoderskolen i Kiel til gårdejer Hans Angel på Bjerremark ved Tønder, der skulle betale for det udstyr, som jordemoderen i Ubjerg, fru Holst, havde modtaget. Udstyret omfattede: En klystersprøjte med de nødvendige rør. Et åreladejern med de nødvendige blodkopper. En navlesnorssaks. Et tapperør. Et sugerør til udsugning af vorterne. Et dråbe-glas med indhold. Dertil en beholder til udrustningen.

Uddannelse

I 1803 skriver fysikus Andreas Hansen: »Det er for ethvert sted nødvendigt med en dygtig jordemoder, men især for Tønder når den gamle fru Lorenzen afgår ved døden«. Samme jordemoder var 73 år, men fortsat i tjeneste sammen med to andre. I den anledning skrev byens nyudnævnte fysikus Andreas Hansen: »Jeg har i min virksomhed som fødselshjælper i flere år ønsket at få det ordnet således, at en jordemoder, uddannet på jordemoderskolen i København, blev ansat her«. Dette kunne først virkeliggøres, da han blev udnævnt til fysikus. Magdalene Bornemann, enke efter en parykmager, søgte om støtte til en sådan uddannelse, og det lykkedes at få en kreds af borgere til at betale for hende. Problemet med hendes to umyndige børn blev løst ved, at de kom under fattiggassens forplejning, så længe hendes uddannelse varede. Hun bestod uddannelsen og senere eksaminationen ved jordemoderskolen i Flensborg med megen ros og blev betegnet som et mønster for jordemoderskolen. Man skulle tro, at hun nu kunne nedsætte sig, men sådan var det ikke. Det blev tilladt at benytte hende, men betalingen skulle falde til de jordemødre, der var ansat. Magdalena

Bornemann kunne betales ekstra, som man nu skønnede, arbejdet var værd.

»Ulovlige«jordemødre«

Befolkningens indstilling til fødslerne medførte, at en del fødsler foregik udenom jordemødrene og fysikus. Den 21. august 1803 skriver fysikus Andreas Hansen: »I år har den 73-årige jordemoder født 25 levende børn, og 2.-jordemoderen 46 levende. Efter bilagene er der døbt 84 børn, altså er der døbt 13 børn mere, end der er født. Hvornår er de født? Hvor er de født? Hvem har været jordemoder?« Man fandt ud af, at en af dem, der forbrød sig var Christine Mathiesen, der var uddannet jordemoder fra skolen i Flensborg. Hun havde ikke praksisret, og da hun ydermere havde foretaget åreladning, blev hun idømt en bøde på 15 rigsdaler af Magistraten for denne ulovlige virksomhed. Den samme skæbne overgik senere Magdalena Bornemann. Begge klagede til statholderen, der nedsatte bøden til fem rigsdaler. De af byen ansatte jordemødre var altså godt beskyttede i deres privilegium. Da Jordemoderen Charlotte Lichtwerk i 1831 søgte om at måtte betjene de fødende, uden at de ansatte jordemødre skulle have salær, fik hun afslag. Man ville ikke have privatpraktiserende jordemødre.

Retsmedicinske opgaver

En jordemoder havde også retsmedicinske opgaver, nemlig som byrådens tilidsperson i sager, der angik sædeligheden. Dette havde specielt betydning i en tid, hvor der var få eller ingen læger i byen. Det var sager, som man så alvorligt på. I sager, hvor der var mistanke om skjult svangerskab, eller der bestod mistanke om ulovlig abort, var det hendes opgave sammen med fire af rådet tilforordnede kvinder, senere fysikus, at gennemføre en undersøgelse af, om no-

get sådant forelå. Disse undersøgelser gennemførtes uden hensyn til stand. Der var strenge straffe for disse forbrydelser. Af Tønders retsprotokol den 25. april 1612 fremgår det, hvorledes jordemoderen Botilth Hinrichs sammen med kvinderne Margrethe Andreses, Agathe Lambrets, Cathrine Clausens og Marine Fruders over for byfogeden oplyser, at de efter befaling fra borgmester og råd har været i Jacob Krahmers hus for at undersøge et barn, der forrige nat er kommet dødt til verden, og konstateret, at det efter deres erfaring har været dødt i adskillige dage. De oplyser, at de har set lignende tilfælde tidligere hos »ærlige« kvinder. Det sidste må vel opfattes som en formildende bemærkning. Hvis der var mistanke om drab eller fødsel i dølgsmål, var det en meget alvorlig sag uanset forholdene i øvrigt.

Et slesvigsk edikt fra 1754 foreskrev for fødsel i dølgsmål, når barnet døde, livsvarigt tugthus som straf, hvis der ikke var grundlag for dødsstraf »den Peinlichen Rechten nach«. I 1643 blev fødsel i dølgsmål, når barnet fandtes dødt, sidestillet med barnemord. I 1720 blev en kvinde fra Sæd henrettet for at have ombragt sit barn straks efter fødselen, og i 1721 blev en kvinde fra Kær herred henrettet i Sønder Løgum for den samme forbrydelse. I dette tilfælde blev hun truet med tortur af skarpretter Asthusen fra Tønder, hvorefter hun tilstod. Det var således sager med en alvorlig konsekvens, som jordemoderen skulle udføre, som oftest sammen med fysikus.

Kilder:

L. Andresen: Buerger und Einwohnerbuch. Tønder byarkiv: Relationsprotokol 1738-1751, 1741.

Rigsarkivet: Tyske Kancelli, Tønder by 212 1673-1846. Politisager, 1742-1844. Sager vedr. læger og jordemødre.

Kirkebøger, folketællingslister.

Det sker – på nordslesvigske museer

Troels Wörsel på Sønderjyllands Kunstmuseum

Sommerens særudstilling på Sønderjyllands Kunstmuseum præsenterer malerier udført af den danske billedkunstner Troels Wörsel. Udstillingen omfatter et udvalg af malerier fra perioden 1985 og frem.

Wörsel, der er født i 1950, har været bosat i Tyskland siden 1974 og nu i de sidste par år i Italien. Han har en omfattende international udstillingsbaggrund.

Troels Wörsels malerier har sine rødder i bl.a. conceptkunsten, minimalismen og popkunsten uden entydigt at kunne henføres til nogen af disse kunstretninger.

Hans abstrakte maleri har karakter af at være undersøgelser/udforskninger af maleriets muligheder og egenskaber. Der er tale om tilnærmelser til »rent maleri«, der ikke søger at afbilde noget uden for sig selv, men alene har til hensigt at behandle maleriske kendsgerninger, der kun referer til sig selv.

Om maleri har Wörsel tidligere sagt:

»Maleriet kunne være mange ting. De fleste malere sørger for, at det ikke er det.«

»Højtidelighed er tit nok til at forklare kunstbegrebet.«

»Det synes, at dette at male, hvad man vil, dvs. at være personlig, for mange malere betyder at male verden sådan, som de kender den. På den måde behøver de ikke at overbebyrde deres forestillingskraft.«

»Nogle kunstnere stiger hjertet til hovedet.«

»Maleri er eksistentielt, hvis man med værket køber kunstnerens velsignelse.«

»Man siger, sort og hvidt ikke er farver. Det er måske derfor, de er så vigtige i maleriet.«

»Hvis maleri skaber en illusion, så er illusionen det billede, vi gør os af det.«

»Et maleri kan være morsomt, men jeg har aldrig set et, der var alvorligt. For maleriet tager ikke hensyn til vore gode intentioner.«

»De forventninger, nogle investerer i kunst, er de forventninger, de ikke er dumme nok til at nære til livet.«

»Jeg prøver ikke at udtrykke mig selv, for hvordan kan man undgå det?«

»Jeg tror ikke, der eksisterer sådan noget som »kunstens mening«, ellers skulle jeg jo tro, at al kunst havde samme mening.«

»Man kunne hævde: noget, som er specifikt for maleriet, er, at det gør det muligt at formulere tanker om intetsomhelst.«

Udstillingen varer til 20. august 2000.

Ove Mogensen

- Museet på Sønderborg Slot**
 Mindeudstilling for medaljør Harald Salomon.
 Indtil 3. sept.: Danske Surrealister. Fra Sønderjyllands Kunstmuseums samlinger.
 Indtil 20. aug.: Udstilling med fynske kunstnere. Arr. Sønderborg Kunstforening.
 13. aug. - 29. sept.: Særudstilling med Håndarbejdets Fremme.
 18. aug. - 1. okt.:
- Cathrinesminde Teglværksmuseum**
 »Småskibsfart fra Egersund«.
 Indtil 31. okt.:
- Tønder Museum**
 Portræt af en samler. Jørgen Bendorffs privatsamling.
 Indtil 27. aug.:
- Sønderjyllands Kunstmuseum**
 Troels Wørsel, malerier.
 Indtil 20. aug.: Raffael Rheinsberg, Potsdamer Raum. Torben Ebbesen, malerier og
 Indtil 25. feb. 2001: installationer.
- Drøhdes Hus, Tønder**
 Varme i Boligen. Jernovnens udvikling 1450-1900. Håndværksudstilling: Malerfaget i Tønder. Kniplingsudstilling.
 Indtil 31. dec.:
- Højer Mølle og Marskmuseum**
 »Kværnsten og Møller« i det gamle Tønder Amt.
 Indtil 27. aug.:
- Museet Holmen, Løgumkloster**
 Adel og Præster, Borgere og Bønder. Arkæologiske fund fra Sønderjyllands middelalder.
 Indtil 31. aug.:
- Skærbæk Museum**
 Skærbæk omkring 1900.
 Indtil 3. sept.:
- Aabenraa Museum**
 Aabenraa i 1000 år - en fremtidsvision. Udstilling med en række Aabenraa-kunstnere, bl.a. Eskild Beck, Hans Lembrecht Madsen og Anne Lildholdt Jensen.
 Indtil 13. aug.:
- Jacob Michelsens Gård**
 Åben efter aftale med Aabenraa Museum.
- Kunstmuseet Brundlund Slot**
 Basisudstilling. Ny ophængning af museets bedste billeder med fokus på nyere værker.
 Indtil 27. aug.: Skulpturudstilling i museets park af billedhuggere knyttet til gæstetelieret Hollufgård, Fyns billedhuggerværksteder. Arr. Futura.
 Juli - sept.:
- Midtsønderjyllands Museum**
 »Tavse skrig« - udstilling om flagermus.
 Indtil 22. okt.:
- Haderslev Museum**
 Svend Wiig Hansen. Tegninger og grafik. Arr. Haderslev Kunstforening.
 Indtil 6. aug.:

Nordfrisisk søfart

Ferring-Stiftung, Nordfriesische Quellen und Studien, Band 1: Robert Bohn (udg.): Nordfriesische Seefahrer in der frühen Neuzeit. Amsterdam 1999. 166 s.

Ferring - (frisisk = Föhr) stiftelsen blev grundlagt i 1988 af Dr. Frederik Paulsen (1909-1997) til fremme af frisisk kultur og historie. Kort før stifteren døde i 1997, samlede han en række internationale fagfolk til et symposium, der skulle behandle nordfrisernes søfart i 1600- og 1700-tallet. Deltagernes bidrag blev samlet i en bog, der danner bind et i en ny række af »Nordfriesische Quellen und Studien«. Bogen indeholder otte større og fire mindre indlæg.

Harald Voigt taler om nordfrisernes deltagelse i handelsfarten fra København, Elben og Amsterdam i perioden 1740-1830, hvor der findes Waterschout-protokoller. Han redegør bl.a. for hvilke informationer, man kan hente fra denne kilde, og hvad, der er bevaret. Med tal og diagrammer viser Voigt nordfrisernes andel i denne sejlads.

Brar C. Roeloffs har undersøgt, i hvilket omfang søfolk fra Föhr med deres hvalfangsteks-pertise blev forhyret af Den Kgl. Grønlandske Handel i København. I en tiårs periode efter 1776 kom kommandørerne næsten udelukkende fra Föhr, helst med søfolk derfra.

Georg Quedens redegør for tilstedeværelsen af nordfrisere i Trondhjem især sidst i 1600-tallet og igennem hele 1700-tallet. Han skildrer de intense handelsforbindelser og tidens mangfoldige hændelser.

Piet Boon viser på basis af retsprotokoller fra omkring 1600, at købmænd og skippere fra Föhr (og Sønderjyllands vestkyst) drev livlig forretning med Vestfrisland. Det drejede sig om oksehandel og skibskøb m.v., og enkelte frisiske købmænd slog sig ned i havnebyen Enkhuizen. Senere, i 1700-tallet, var forbindelsen reduceret til beskæftigelse af de mange frisiske sømænd på hollandske skibe.

Louwrens Hacquebord har hollandsk og tysk 1600-tallets hvalfangst som emne. Han beskriver fangststationerne på Spidsbergen og omta-

ler antallet og oprindelsen af de beskæftigede søfolk. Han viser også hvalpopulationens tydelige nedgang henimod slutningen af 1600-tallet.

Jaap R. Bruijn redegør for forudsætningerne for Hollands ledende position i skibsfarten i 1500- og 1600-tallet, det politiske system og skibsbyggeri, og han skildrer strukturen af landets skibsfart. Det voldsomt stigende behov for søfolk måtte dækkes fra andre lande, fortrinsvis fra regioner omkring det østlige vesterhav.

Paul C. van Royen fortsætter emnet, idet han går dybere ind i beskæftigelsen på de hollandske handelsskibe i 1600- og 1700-tallet, i alt mellem 40 og 50 tusind sømænd. For 1700-tallets første årti angiver han præcise tal for søfolkenes oprindelse, deraf ca. 13 % fra helstaten Danmark (med Norge).

Christian Degn fortæller om H. C. Schimmelmanns aktiviteter i slavehandelen, den såkaldte »trekantshandel« med varer til Afrika, slaver til Amerika og sukker tilbage til Europa. Som eksempel beskriver han udførligt fregatten »Fredensborgs« rejser fra 1767 til forliset foran Arendal i 1769.

I et kort indlæg nævner *Albert Panten* enkelte dokumenter fra middelalderen, der omtaler nordfrisernes færden til søs. *Gesche Roeloffs* har undersøgt skibskirurgprotokoller fra Grønlandshandelens hvalfangstskibe og tegner et billede af den medicinske forsørgelse ombord. *Hans J. Kühn* beretter om et kystskibsvrag fra omkring 1600, fundet i 1994 og nu på skibsfartsmuseet i Husum. Fundet var anledning til kartografering af vrag foran den nordfrisiske kyst. Bogen afsluttes med et indlæg af *Christian Degn*, hvor han beskriver skibsbyggeaktiviteterne af Søren Nielsen Schmidt, født på Havervadgård, der var leder af et værft på Callø og senere byggede skibe i Archangelsk.

Når man ser bort fra problemerne med denne type af bøger med fordrag, hvor indhold og kvalitet ofte er broget, findes der meget nyt om skibsfart og søfolk fra den sydlige del af den jyske halvø. Det gælder især for den ældste periode. Enkelte foredrag kunne også virke som inspiration til undersøgelser nord for Nord-

frisland, dvs. Sønder- og Syddjyllands vestkyst, på basis af de mange angivne kilder.

Bert Kelm

Tønder kreds

Tønder kreds/Kreis Tondern 1867-1920. Kreis Südtondern/Sydtønder kreds 1920-1950. Redaktion Bettina Reichert og Hans Schultz Hansen. Udgivet af Landsarkivet for Sønderjylland i Aabenraa og Landesarchiv Schleswig-Holstein in Schleswig. Schleswig, 1999. Pris: 95 kr.

Med denne arkivfortegnelse er tilværelsen gjort meget lettere for faghistorikere og amatører med interesse for Tønder kreds. Her er en samlet oversigt over de arkivfonde, der i dag fysisk er delt mellem landsarkiverne i Aabenraa og Slesvig, men som oprindeligt har udgjort en helhed i forvaltningen. Efter en kort indledning om kredsens administrationshistorie følger selve registraturen, sagligt opdelt. Til overflod er bogen forsynet med registre over såvel sted- og personnavne som emner. Man kan glæde sig over, at forordet lover lignende fortegnelser omfattende det øvrige Sønderjylland/Schleswig.

Britta Bargfeldt

Flensborg i billeder

Gerret Schlaber: Flensborg mellem helstat og kejser-tid - Flensburg zwischen Gesamtstaat und Griinderzeit. Udgivet af Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Flensborg 1999, 144 s., ill. Pris: 128 kr. el. DM 32.

Fotografiet var en af de mest betydningsfulde opfindelser i 1800-tallet midte. Fra starten blev det nye medie hovedsageligt benyttet til portrætfotografering, men lykkeligvis var der adskillige fotografer, der hurtigt indså muligheden for at fotografere landskaber, gademiljøer og bygninger. Igennem disse fotografier får man i forhold til de traditionelle lithografier en helt anden mulighed for at få et reelt indtryk af, hvordan bl. a. vore byer så ud inden den tidlige industrialisering for alvor ændrede deres udseende. Desværre er disse meget tidlige topografiske fotografier kun alt for sjældent bevarede, men i Flensborg er man i den heldige situation, at et meget stort antal billeder fra før 1880 findes bevaret i billedsamlingen i Dansk Cen-

tralbibliotek for Sydslesvig. Det er disse billeder, forfatteren præsenterer i bogen, der bærer undertitlen »Fotos i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig«.

Op det er blevet en rigtig dejlig bog, der heldigvis er to-sproget. Bogen indledes med nogle erindringer om byen, som den så ud i 1850'erne, forfattet af lærerinden Wilhelmine Schmidt-Phiseldeck (1847-1930). Dernæst følger et afsnit om Flensborgs udvikling fra overgangen til preussisk styre i 1864 og indtil 1880, hvor de mange gennemgribende ændringer af byens udseende for alvor satte ind, og sluttelig følger et afsnit om de ældste fotografer i Flensborg, de fotografer, der er ansvarlige for bogens hoveddel.

Der er medtaget 87 fotografier i bogen, stort set alle taget i perioden 1864-1880, og alle gengivet i en smuk kvalitet. Efter nogle fantastiske panorama-fotos fra 1864-65, der viser byens placering omkring fjorden, tages man med på en vandring igennem Flensborg, fra Mørvig Bugt imod øst til Bov Landevej imod nord. Undervejs oplever man både landlig idyl ved Mørvig og hektisk markedsaktivitet på Søndertorv, gamle senmiddelalderlige huse og næsten helt nye bygningsværker som »Den engelske banegård«. Man kigger ind i baggårde, ser på gæsterne foran Albrechtsens Kro, oplever skibene i havnen og hilser på isenkræmmer Theodor Glüsing, der byder indenfor i sin fine butik i Nørregade. De 87 fotografier dækker stort set hele byen, og på Traps kort fra 1864, placeret på indersiden af bogens opslag, er der markeret, hvor de enkelte billeder er taget. Ved hvert enkelt fotografi har forfatteren gjort rede for motivet, fremhævet enkelte bygninger og beskrevet de forandringer, der er sket siden fotografen stillede sit kamera op. Det sidste har ikke mindst betydning, når man med bogen i hånden vil prøve at genfinde nogle af motiverne i dagens bybillede. Der er sket så store ændringer med Flensborg igennem de sidste godt 100 år, at det er en næsten umulig opgave. Kun disse fotografier fastholder i dag Flensborgs udseende, inden de moderne tiders forandringer ændrede byen fuldstændigt. Det er på alle måder prisværdigt, at de her er blevet udgivet og kommenteret i sammenhæng. Gid andre byer havde et tilsvarende billedmateriale bevaret.

LSM

Frederik I - hertugen der også var konge

I Slesvig domkirke findes en pragtfuld sarkofag med de jordiske rester af den danske konge, Frederik I. Når han ikke som alle senere konger blev begravet i Roskilde domkirke, er det i sig selv ikke så mærkeligt. Kongefamilien brugte før Reformationen forskellige kloster- og domkirker som gravkirker. Det bemærkelsesværdige er imidlertid, at Frederik I er begravet uden for kongeriget - og at der i øvrigt findes hele to sarkofager til minde om ham.

Frederik I blev født 1471 som anden søn af Christian I. Efter mere end et århundrede, hvor det havde været et problem for danske konger overhovedet at have en arving, var der nu to.

Ved faderens død i 1481 blev storebror Hans konge i Danmark og Norge. Moderen, dronning Dorothea, var vokset op med det tyske princip, at sønnerne delte arven. Det danske og norske rigsråd afviste imidlertid blankt at dele kongerigerne op.

Dorothea søgte så at sikre Frederik hele hertugdømmerne. Ved Ribebrevet fra 1460 havde Christian I anerkendt de slesvigske og holstenske stænders ret til at vælge deres egen fyrste og lovet, at Slesvig og Holsten skulle blive »ewich tosammende ungedeeft«. Dorothea søgte nu at få stænderne til at vælge den meget unge Frederik. Det stødte imidlertid på modstand fra Hans. Han slog bl.a. på, at Holsten efter tysk lensret var et arveligt territorium, som han havde lige så god ret til som broderen.

Den salomoniske løsning var, at stænderne i 1482 valgte begge brødre til hertuger både i Holsten og Slesvig. Stænderne valgte - men resultatet var det samme, som tysk arveret ville have betydet: at brødrene delte arven. Samtidig blev Slesvig og Holsten behandlet som *uadskillelige*, men ikke *udelelige*. Tvært imod blev tysk arvepraksis nu reelt overført til Slesvig: det vil sige, at sønnerne delte. Det gentog sig 1544, 1564 og 1581.

En praktisk løsning blev fundet i 1490. De to brødre, Hans og Frederik, skulle fortsat i fællesskab udøve den øverste politiske ledelse sammen med stænderne. De hertugelige slotte med deres tilliggende af krongods og selvejerbønder delte de mellem sig, så de to hertuger sikredes lige store indtægter. Hertug Frederik fik bl.a. Gottorp, Haderslev og Tønder amter og kunne derfor rykke ind på de sønderjyske hertugers gamle residens, Gottorp.

De næste 33 år styrede hertug Frederik så de dele af hertugdømmerne, han havde arvet. Han var en dygtig husholder, der formåede at øge indtægterne og nedbringe den gæld, han også havde arvet. Generelt havde han et godt forhold til hertugdømmernes adel, der på mange måder naturligt blev tættere knyttet til hertugen, der boede blandt dem, end til den fjerne konge. Derimod var forholdet til broderen Hans og siden brorsønnen, Christian II, ofte dårligt, bl.a. fordi hertugen kom til at bære mange af omkostningerne ved de krige, broderen førte. I forhold til brorsønnen gik det helt galt. I 1522 gik det så vidt, at Frederik sluttede sig til alliancen mod brorsønnen for i 1523 at blive kronet som konge af Danmark. Stadig foretrak Frederik dog at opholde sig på Gottorp slot.

Frederik I havde selv forberedt sit sidste hvilested i Bordsesholm klosterkirke syd for Kiel, hvor en pragtfuld bronzesarkofag rummer de jordiske rester af hans første kone. Den prydes af statuer af både hertuginde og hertug. Da Frederik I døde, var Reformationen imidlertid i gang, og klosterkirkernes tid var forbi, så sønnen, Christian III, valgte et andet hvilested for faderen. Når det blev Slesvig domkirke, var det i bedste overensstemmelse med Frederik I's liv. Skønt konge over to kongeriger blev han begravet i de hertugdømmer, der havde været hans egentlige hjemsted.

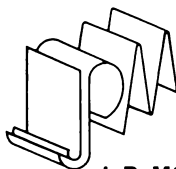
cpr

TRYKKERGAARDEN

HUMLEHAVEN · SKIBBROGADE 5 · 6200 AABENRAA · 74 62 63 66

WINDS
BOGTRYKKERI A/S

Gravene 12 . 6100 Haderslev . Tlf. 7452 2231

J. P. MØLLER
BOGBINDERI A/S
CHRISTIANSFELDVEJ 70
DK-6100 HADERSLEV
TELEFON 74 52 13 61

**ARNOLD
BUSCK**

Arnold Busck Boghandel

Apotekergade 4
6100 Haderslev
Telefon 74 52 27 03
Telefax 74 53 05 82

ENGEL
STÆRKT SOM BARE...

NCC

NCC DANMARK A/S - BYG

Elvej 2A – 6000 Kolding
Telefon 7931 6600 – Fax 7931 6666

P.J.SCHMIDT A/S
VOJENS

SYDBANK

Fuglsang
*Den ka'
vi li' ...*

 carl c. biehl
6300 Graasten 6200 Aabenraa
Tlf. 74 65 10 16 Tlf. 74 62 35 26

 **Thomsens
Boghandel**

STORT UDVALG I HÅNDBØGER

Storetorv 2 . 6200 Aabenraa . Tlf.: 74 62 37 20 / 74 62 22 29

POSTADRESSERET BL

••• Aktiv i grænselandet •••

Folkeafstemningen i 1920 delte Sønderjylland ved Skelbækken. To nationale mindretal opstod, og anerkendelse af disse er en vigtig forudsætning for et godt samarbejde på tværs af landegrænsen.

Der hersker gode forhold mellem mindretals- og flertalsbefolkning, - men stadig er der forskel på dansk og tysk. Ca. 50.000 sydslesvigere ønsker at leve som danske i det tyske samfund. En af forudsætningerne for et aktivt dansk kulturelt og folkeligt liv i Sydslesvig er støtten fra Danmark. Den giver midler til drift af danske børnehaver og skoler - ungdoms- og kirkeligt arbejde - biblioteker og meget mere.

Den danske stat og Grænseforeningen yder og formidler denne støtte. En stor medlemsskare i Grænseforeningen er det folkelige grundlag for, at dette fortsat kan ske.

Bliv medlem af GRÆNSE- FORENINGEN

»Det er Grænseforeningens formål at virke til støtte for danskheden i grænselandet - særligt syd for grænsen, samt at styrke og udbrede kendskabet til grænselandets forhold«

Protektor:

Hans Kongelige Højhed Prins Joachim

Årskontingentet varierer i lokalforeningerne omkring 100,- kr. For dette beløb får du seks gange om året bladet »GRÆNSEN«, - Grænseforeningens smukke årbog samt indflydelse på det lokale arbejde i din egen kreds.

Ring eller skriv efter Grænseforeningens brochure: Postboks 1530, Peder Skrams Gade 5, 1020 Kbh. K. Tlf. 33 11 30 63 eller hos den lokale formand.

Tønder Amt

Svend Kristiansen
Østerbyvej 32
6280 Højer
tlf. 74 78 32 15

Haderlev Vesteramt

Sigrid Andersen
Rangstrupvej 20
6534 Agerskov
tlf. 74 83 31 56

Haderslev Østeramt

Lisbet Skau
Hasselvej 4
Hammelev
6500 Vojens
tlf. 74 50 79 22

Sønderborg Amt

Marie Hess
Frydenlundvej 5
6430 Nordborg
tlf. 74 45 62 65

Aabenraa Amt

Ove Nissen
Dalsmark 3
6300 Gråsten
tlf. 74 65 07 45

